

T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

HÂCİBLİK KURUMUNUN ORTAYA ÇIKIŞI ve GELİŞİMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
FATMA NUR KÜÇÜK

DANIŞMAN
PROF. DR. MEHMET SALİH ARI

VAN-2019

KABUL VE ONAY SAYFASI

FATMA NUR KÜÇÜK tarafından hazırlanan "HÂCİBLİK KURUMUNUN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.	
Danışman: Prof. Dr. Mehmet Salih ARI İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Başkan: Prof. Dr. Mehmet Salih ARI İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Üye: Prof. Dr. Selahattin SÖNMEZSOY Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Üye: Dr. Öğr. Üyesi Edip YILMAZ İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Bitlis Eren Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Yedek Üye: Unvanı Adı SOYADI Anabilim Dalı, Üniversite Adı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum
Tez Savunma Tarihi:	28.../.../2019
Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini ve imzaların sahiplerine ait olduğunu onaylıyorum.	
 Doç. Dr. Bekir KOÇLAR Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü	

ETİK BEYAN SAYFASI

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;**

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. (28.10.2019)

Fatma Nur KÜÇÜK

(Yüksek Lisans Tezi)

Fatma Nur KÜÇÜK

YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Ekim, 2019

(HÂCİBLİK KURUMUNUN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ)

ÖZET

Tarihi oldukça eskiye dayanan hâciblik kurumu sözlükte araya girmek, mâni olmak, birinin bir yere girmesini engellemek; örtmek, gizlemek anlamlarına gelen hacb kelimesinden gelmektedir. Bir kişinin bir yere girmesine engel olan kimse, kapıcı demektir. Divan-ı Lügati't Türk'te, tayandı kelimesinden gelen tayangu, mabeynci anlamında kullanılan özgün sözcük şeklinde verilmiştir. Hâciblik görevinin ilk defa Muaviye (41/661-60/680) veya Abdülmelik bin Mervan (65/685-85/705) zamanında kurulduğuna dair görüşlerden hangisinin daha doğru olduğu kesin şekilde tespit edilememiştir. Hâcibliğin Abbasi hilafetinde ve Endülüs Emevi Devleti'nde daha ilk zamanlardan başlayarak mevcut olduğu bilinmektedir. Hâciblik, İslam coğrafyasında farklı uygulamaları bulunan kurumların başında zikredilmekte ve makam, konum, sayı ve saygınlık yönünden farklılıklar göstermektedir.

Devlet teşkilat yapısı içerisinde kendisine yer edinen hâcibler, sadece saray içinde görev yapmakla kalmamış, Genellikle hükümdara eşlik etmiş, onların en yakın sırlarına vakıf olmuşlardır. Bu sebeple hükümdara vezirden daha yakın olduğu kabul edilmektedir. Bunların yanı sıra hâciblerin padişaha vekalet ettikleri, onlar adına hutbe okudukları ve hükümdarların mührünü taşıdıkları da belirtilmektedir. Bu kadar geniş yetkilere sahip olan bu kurum zaman zaman devlet yapısı için tehlike unsuru olarak görülmüştür. Başa geçen küçük yaştaki hükümdarların yetkilerini suiistimal etmemeleri adına bazı hükümdarların hâciblik kurumunu kaldırdıkları ifade edilmektedir.

Yapılan çalışmalarda hâciblik kurumu devletlerin kuruluş ve gelişme dönemlerinde değil, daha çok yükselme, büyüme ve yıkılma dönemlerinde ortaya

çıkıldığı belirtilmektedir. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemi ile Kanunî dönemi mukayese edildiğinde, bu durum açık bir şekilde görülebilir. Hz. Peygamber (s.a.s.) ve ilk dört halife dönemlerinde hâcibliğin kurum olarak olmadığı kabul edilmektedir. Halk ve devlet adamlarının iç içe olduğu, halk ile tebaa arasına izin istemek dışında aracı koymanın caiz görülmediği bir dönem olarak kabul edilmektedir.

Belli bir müddet sonra emniyet endişesi ve devlet işleri üzerinde rahat bir şekilde çalışılması düşüncesiyle, devlet adamlarını koruyan ve onların halkla olan münasebetlerini düzenleyen şahıslara yani hâciblere ihtiyaç duyulduğu belirtilmektedir. Ancak bunun şartlar ve zaruretlerle sınırlı olması gerektiği diler getirilmektedir. Aksi halde hükümdarların/halifelerin halktan kopmuş olacakları belirtilmektedir. Devletin siyasi ve idari teşkilat yapısının anlaşılabilmesi için hâciblik kurumu büyük önem taşımaktadır. Bu sebeple hâciblik konusu çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler : İslam Tarihi, Hâciblik, Perdedâr, Kapıcı, Mabeynci
Sayfa Sayısı : 96
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Mehmet Salih ARI

(M.Sc. Thesis)

Fatma Nur KÜÇÜK

YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

October, 2019

(EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF INSTITUTIONS “HÂCİBLİK”)

ABSTRACT

The institution of hâciblik based on the time of quite old means intervening barring, preventing someone from entering a place and incase in the dictionary. It comes from the word hacb which means to hide. A person who prevents someone from entering a place called a janitor. Tayangu wich comes form tayandı means mabeynci in Divan-ı Lugati't Turk. It could not be determined that who has started the first duty of hâciblik, either Muaviye (41/661-60/680) or Abdumelik bin Mervan (65/685-85/705). It's known that hâciblik has begun during the time of Abbasi caliphate and the umayyad state of Andalusia hâciblik is mentioned at the head of the institutions with different applications and authority, locarlion number and respect in terms of differences in the Islam geography.

Hâciber who has been given places in the structure of government organization, not only served in tje palace, usually accompanied the sultan, they known the sultan's closest secrets. There fore it's accepted that hâcibler are closer to the sultan more than viziers. In addition to these, it's also stated that the hâcibler acted fort he sultan, read sermons on behalf of sultan and carried the seal of sultan. It's stated that some sultansa are ended. Institution of hâciblik wherefore prevent to abuse of Powers of the younger sultans.

In the studies contucted, this institution is emerged development of the government rather than during periods of ascension, growth and collapse. This can be clearly seen when the first period of the Ottoman Empire is compared to Kanuni's time it's accepted that hâciblik wasn't recognized as an insitution in the periods of the Prophet and the first four caliphs. This period is considered that citizens and

government people intertwined, it's not permissible that having a Messenger between the citizens and government people.

After a while, people whose duty is to protect the sultans and regulate their relations with the citizens when needed safety of the government. These people represented the institution of hâciblik. However, this should be limited to the terms and conditions. Otherwise it was defined that sultans and caliphs would be separated from the public. In order to understand the political and administrative structure of the state, the institution of hâciblik is very important. For this reason the term of hâciblik has been studied.

Key Words : Islamic History, Hâciblik, Perdedar, Doorman, Mabeynci
Quantity of Page : 96
Supervisor : Prof. Dr. Mehmet Salih ARI

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER	VII
SİMGELER VE KISALTMALAR	X
ÖNSÖZ.....	XI
GİRİŞ	1
1. SARAY TEŞKİLATININ ORTAYA ÇIKIŞI ve GELİŞİMİ	4
1.1. İslam Tarihinde Müslüman Arap Devletlerinde Saray Teşkilatı.....	4
1.2. Türk İslam Devletlerinde Saray Teşkilatı.....	5
1.2.1. Hükümdar.....	6
1.2.2. Vezir.....	10
1.2.3. Kâtip.....	13
1.2.4. Elçilik	16
2. HÂCİBLİK ve HÂCİBLİĞE GENEL BİR BAKIŞ.....	19
2.1. Hâciblik Kavramının Anlamı	19
2.2. Hâciblik Anlamında Kullanılan Diğer İfadeler/ Tabirler	20
2.3. Hâciblik Kurumunun Tarihçesi	22
2.3.1. Hâciblik Kurumunun Ortaya Çıkışı	23
2.3.2. Hâciblerin Görevleri.....	26
2.3.3. Gulâmlar ve Hâciblik	29
2.3.4. Hâcibte Bulunması Gereken Özellikler	31
2.4. Hâciblik Kurumunun Askerî Yapı ile İlişkisi.....	32
3. DEVLET TEŞKİLATI İÇİNDE HÂCİBLİĞİN YERİ ve ÖNEMİ.....	36

3.1. İslâm Devletlerinde Hâciblik Uygulamaları.....	36
3.1.1. İslâmın İlk Dönemlerinde Hâciblik Uygulamaları.....	36
3.1.2. Emevilerde Hâciblik.....	37
3.1.3. Abbasilerde Hâciblik.....	39
3.1.4. Endülüs Emevilerinde Hâciblik	41
3.1.5. Karahanlılarda Hâciblik	44
3.1.6. Sâmânilerde Hâciblik.....	47
3.1.7. Gaznelilerde Hâciblik.....	50
3.1.8. Harezmsâhlarda Hâciblik	55
3.1.9. Selçuklularda Hâciblik	57
3.1.10. Memlûklerde Hâciblik.....	60
4. İSLAM DEVLETLERİNDE ÖNEMLİ HÂCİBLER.....	64
4.1. Yusuf Has Hâcib.....	64
4.2. Abdurrahman b. Togayürek.....	66
4.3. İnak et-Türkî.....	67
4.4. Altuntaş Hâcib	68
4.5. Hâcib Mânsur	70
4.6. Abdülmelik b. Mansûr.....	71
4.7. Ahmed b. Hasan el- Meymendî.....	73
4.8. Bârâk Hâcib	74
4.9. Ebû Lü'lü.....	76
SONUÇ.....	78
KAYNAKÇA	81
ÖZGEÇMİŞ	
TEZ ORJİNALLİK RAPORU	

SİMGELER VE KISALTMALAR

b.	: bin/ibn
bkz.	: Bakınız
b.y	: Basım yeri yok
c.	: Cilt
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
dğr.	: Diğerleri
DTCF	: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
Ed.	: Editör
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
İA	: Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
koor.	: Koordinatör
m.	: Milâdî
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü/ölüm tarihi
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
TİAV	: Türk İdari Araştırmalar Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
y.y.	: yayın yeri yok

ÖNSÖZ

Medeniyetin, maddi ve manevî bütün unsurlarını bünyesinde toplayıp geliştiren İslâm medeniyetinin kaynağı ilahidir. Bu sebeple Müslümanlar ilahi vahyin, tedrici surette geliştirmeye çalıştığı medenî anlayışı bir hayat nizamı olarak kabul etmişlerdir. Bu, onun birçok müessesesinin temelinde ilahi hükümlerin bulunduğu manasına gelmektedir.

İslam Kurumları Tarihi, diğer İslam bilimleri gibi ortaya çıkan bir alandır. Hz. Peygamberden bu yana müslüman toplumların yaşayış tarzını, ekonomik, sosyal, dini, idari ve askeri alanların tamamını inceleyen bir bilim dalı olarak ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan kurumları, “toplum ve devletlerin tarih sahnesindeki kuruluş, gelişme, aldıkları şekil ve geçirdikleri merhaleleri gözler önüne seren, canlı örneklerin tamamı” diye tarif etmek mümkündür. Bununla beraber İslam kurumlarını tanıyıp, onun insanlığın hizmetine sunduğu imkânları tetkik edip gün ışığına çıkarmak sanıldığı kadar kolay bir şey değildir.

Geçmişî bugünkü bakış açısıyla değerlendirmek yanlış bir davranıştır. Kurumların tamamını kendi içerisinde değerlendirip bugün nasıl bir şekil aldığını incelemek gerekir. Bu sebeple bir kurum olarak serüveni oldukça uzun olan “hâciblik” birçok yönüyle ele alınmaya çalışılmıştır. İslam Devletinin kurulduğu günden itibaren hemen her devlette sıkça adına rastladığımız hâcibliğin tarihi seyri, gelişim ve değişimi oldukça kapsamlı bir konudur. Bu çalışmada hâciblik konusu ana hatlarıyla değerlendirilmiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda konu hakkında müstakil bir esere rastlanılmamıştır. Oysaki Hâciblik, İslam saray teşkilatı içerisinde bulunan önemli kurumlardan biridir. Hâcib, Sultan’ın iç işlerindeki gözü kulağıdır, reaya ve halk ile iletişimi sağlayan unsurdur, insanlar arasındaki husumetleri giderecek yeterli güce sahiptir, Sultan’ın kimlerle görüşmesi gerektiğini bilir, yeri geldiğinde adaleti temsil eder, yeri geldiğinde kılıçla kendine verilen toprağı yönetir.

Saray teşkilatının ayrılmaz unsuru olan Hâciblik, Hz. Peygamber zamanından başlayarak neredeyse bütün devlet yapılarında yer edinmiştir. Bugünkü karşılığı tam olarak karşılama da özel kalem müdürlüğü olarak tanımlanabilir. Hâciblik konusunda yeterli çalışmaların yapılması, Hâcibliğin anlaşılması ve anlatılması bakımından büyük önem arz etmektedir. Zira devletler de insanlar gibidir, nasıl ki

insanların zihninde hatıraları yer ediniyorsa, devletlerin de hatıraları, eski teşkilatları ve gelenekleri üzerinedir. Geçmişte yaşamış büyük şahsiyetlerin yaptıkları nasıl günümüzü hâlâ etkilemekteyse, eski devlet kurumlarının devlete olan etkisi de o denli etkilemektedir. İşte bu noktada Hâciblik gibi önemli bir kurumun, günümüz sosyal devlet anlayışı içerisinde değerlendirilmesi elzemdir ve devletlerin işleyişine olacak katkısı göz ardı edilmemelidir. Hâciblik konusu ile ilgili yaptığımız bu çalışmanın devamının getirilmesi ve en büyük temennilerdendir.

Çalışmanın ilk bölümünde saraya ilişkin genel bilgiler verilirken, ikinci bölümde hâcibliğin ortaya çıkışı ve gelişimi ele alınmıştır. Üçüncü bölümde hâciblik kurumunun yer aldığı birkaç devlet örneği sunulmuş ve son bölümde İslam medeniyetindeki önemli hâciblerin bazılarına yer verilmiştir.

İlk dönem kaynakları referans alınmış, günümüz çalışmalarına da ayrıca yer verilmiştir. Özellikle batının İslam Kültür ve Medeniyetine ilgisi çalışmalarda açıkça ortadadır. Son dönemlerde kültür ve medeniyet çatısı altında ele alınan hâciblik konusu ilk dönem kaynaklarında coğrafya altında verilmiştir. Muhtemelen bu durum tabakat kültürünün varlığı hasebiyledir. Özellikle hadis ilminden dolayı çalışmalarda rical üzerinden gidilmiştir. İlk dönem eserlerinin başlıkları da bu durumu desteklemektedir. Arap dilinin zenginliği, aslında hâciblik kavramının çok eski tarihlerden beri kullanıldığını da göstermektedir. Peygamberler tarihine bakıldığında danışman kelimesi yerine hâcib kelimesinin tercih edildiği görülecektir. Bu da kurum olarak bu kadar eskiye dayanmayan hâcibliğin, kelime kullanımı olarak çok eski bir geçmişinin olduğunu göstergesidir.

Bu çalışma süresince kaynaklık eden ilk dönem eserleri, sıklıkla hâciblik kurumundan ziyade, hâcib olarak görev yapmış kişilerden bahsetmiş ve tarihi olaylar içerisinde hâcibin konum ve sorumluluklarına yer vermiştir. Özellikle İbn Abdürabbih'in (ö.328/940) İkdü'l-ferid isimli eserinde birçok yerde ismen ya da sorumlulukları bağlamında hâciblerden bahsedilmiştir. Verilen bilgiler genellikle hikâye tarzında anlatılmıştır. Ayrıca kaynak olarak Sâbî (ö. 448/1056), Bağdadî (ö.463/1071), Beyhâki (ö. 470/1077), İbnü'l-Cevzî (ö.597/1201), İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), Kalkaşendî (ö. 821/1418), Makrîzî (ö. 845/1442), Kettânî (ö.1382/1962) gibi birçok tarihçinin eserlerinden faydalandığını belirtmek gerekir.

Beyhâki Tarihi özellikle Selçuklu dönemiyle ilgili bilgi veren nitelikli bir eserdir. Nizamülmülk'ün (ö. 485/1092) Siyasetname ve İbn Haldun'un (ö. 808/1406) Mukaddime isimli eserleri de konuyla alakalı bilgi edinilen kaynaklar arasında yer almıştır. Genel bilgilerin toplanmasında Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi maddelerinin katkısı da çok büyüktür. Türk-İslam tarihi alanında kaleme alınmış olan eserler, akademik çalışmalar, tezler özellikle makalelerde kaynak yelpazesinin genişletilmesinde büyük rol oynamıştır.

Yapılan bu çalışmada, kıymetli bilgi ve tecrübelerini paylaşan, hayatı ve olayları objektif/doğru okuma ufku kazandıran, kaynaklara ulaşımı sağlayan ve kaynaklara yönlendiren, her koşulda yardım ve yaklaşımlarıyla “değer” katan yoğun ders ve çalışmalarına rağmen zaman sermayesinden fedakârlıkta bulunup mesai mefhumu gözetmeden ilgi ve şefkat gösteren, danışman hocam saygıdeğer Prof. Dr. Mehmet Salih ARI Bey'e, ayrıca bizlere usûl marifetini, tez-sentez-antitez metodolojisiyle kavratın, şuur ve şiâr kazandıran hocalarıma, özellikle öğrenim hayatımda gösterdikleri maddi-manevi fedakârlıkları için değerli aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Fatma Nur KÜÇÜK

GİRİŞ

Dini değerler, geçmişten bugüne bütün toplumlarda en önemli referans noktalarından biri olarak yer almıştır. Dinler ve öğretileri hayatın her alanıyla ilişkilidir. İslam dini de hayatı bir bütün olarak ele almış, her hadiseyi açıklamaya çalışmış, her probleme çözüm önerisi sunmuştur.

Medeniyetin gelişimi ve sürekliliği için geçmişten intikal eden mirasın bilinmesi çok önemlidir. Geleceği kurmak için planlar yapılırken geçmişin birikiminden istifade etmek önemlidir. Bunlar bilinmeden gelecekle ilgili uzun süreli bir planlama yapılamayacağı kabul edilmektedir.

Fetihlerle sınırları genişleyen İslam devleti, kültür ve medeniyet açısından kendine özgü yeniliklere sahip olmuştur. Bu sebeple din ve devlet işlerinin paralel bir şekilde ilerlemesinin, devletin gelişme hızıyla teşkilat yapısının gelişme hızının aynı olmasını sağlamıştır. İslam Devleti artık daha güçlü bir hal almıştır. Emevi Devletinin tarih sahnesine adım atmasıyla beraber idari ve saray teşkilatında yeni birçok kurum oluşmuştur. Özellikle Abbasi Devleti çatısı altında birçok ırk ve milletten insanı aynı dini değerler vesilesiyle bir araya toplanmıştır. Bu toplanma İslam medeniyetine yeni bakış açısı ve zenginlikler kazandırmıştır.

Yeni kurulan bir devletin uzun soluklu ayakta kalabilmesi için teşkilatlanma/kurumsallaşma hayati bir öneme sahiptir. Hz. Peygamber İslam Devlet teşkilatlanmasının zeminini hazırlamıştır. Hz. Ömer'in hilafeti döneminde ise teşkilat yapısı adına atılan ilk adımlardan bahsetmek mümkündür.¹

Tarihte iz bırakmış büyük İslam devletlerinin birçoğu, devlet teşkilatlarının esaslarını oluşturdukları gibi aynı zamanda bu esasları yönetimlerinde de uygulamışlardır. Ancak saray teşkilat yapılarını oluştururken, bu teşkilatların ruhuna uygun tarz ve üsluba da gereken önemi göstermişlerdir. Bu sayede uzun ömürlü ve adaletli bir devlet yönetimine sahip olmuşlardır. İlk İslam devlet teşkilatı temellerinin atılmasından ve müesseselerin oluşmasından sonra gelişimi devam eden bu kurumlar Türk-İslam devletlerinde de karşımıza çıkmaktadır.²

¹ Aydın Taneri, "Hâcib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/ 508.

² Taneri, "Hâcib", 14/ 508.

Devlet teşkilatlanması Türklerin İslamiyet'e geçiş sürecinden sonra olgunlaşmış ve zirve noktasına ulaşmıştır. İslam dinini kabul etmeden önce de güçlü bir devlet teşkilatlanmasına sahip olan Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonraki süreçte İslam Medeniyeti içerisindeki devlet ve saray teşkilatını var olan teşkilat yapılarıyla birleştirerek İslam Medeniyetini çok daha üst noktalara taşımışlardır.³

Türk İslam devletlerinde, bahsi geçen teşkilatlanmanın ilk örneği Karahanlılar döneminde görülür.⁴ Karahanlılar'ı takiben, benzer teşkilatlanma yapısı Gazneliler Devleti'nde de söz konusudur.⁵ Daha sonrasında gelen Türk- İslam Devletlerinde teşkilatlanma yapısı bu şekildedir.

Esasen saray teşkilatı olarak adlandırılan yapı, devletin zirvesindeki görevlilerin yer aldığı, önemli ve varlığı zorunlu bir teşkilattir.⁶ İslam devlet anlayışında saray, hükümdarın hem evi hem de hâkimiyeti sağladığı devleti yönettiği en üst yerleşim yeridir. Saray, duruma göre değişkenlik gösteren iç içe girmiş birbirini besleyen ve destekleyen aynı zamanda idari yapısını teşkil eden birçok müesseseyi içinde barındırmaktadır. Hükümdar ve vezirden sonra gelen hâciblik kurumu da bu unsurlardan biri ve teşkilat içerisinde önemli bir yer tutmaktadır.⁷

Bu görev ve unvanın, Emevîler devrinde Bizans ve Sâsânî tesirleri altında saray hayatının başlamasından sonra ortaya çıktığını ileri sürülmüştür.⁸ Abdülmelik b. Mervân döneminde bu ismi aldığı bilgisi kaynaklarda yer alsa da⁹ hâcibliğin ilk defa Muâviye (41-60/661-680) veya Abdülmelik b. Mervân (65-87/685-705) zamanında kurulduğuna dair görüşlerden hangisinin daha doğru olduğu konusunda bir netlik yoktur.¹⁰

Araştırmada ele alınan Hâciblik kurumu geçmişten günümüze kadar çeşitli safhalar geçiren bir kurum örneğidir. Lügat manası eski ve yeni arap sözlüklerinde

³ Eyüp Baş, "İslam Kurumları Tarihi'ne Giriş", *İslâm Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 50.

⁴ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, (Ankara: TTK Basımevi, 2002), 7.

⁵ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, (Ankara: TTK Basımevi, 1989), 1.

⁶ Muhammet Hanefi Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi 1996), 63.

⁷ Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, 63.

⁸ Taneri, "Hâcib", 14/508.

⁹ Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed Kalkaşendi, *Subhü'l-a'ş'a fî sınaati'l-inşa*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), 4/20.

¹⁰ Taneri, "Hâcib", 14/508.

ayrıntılı bir şekilde açıklanan bu sözcük “kapıcı, perdedar” gibi anlamlar taşımaktadır.¹¹ Hâciblik kurumu, -ismen olmamakla birlikte- Hz. Peygamber ile başlayıp daha sonra gelen teşkilatlanma yapısı oturmuş İslam Devletlerinde aynı isim ile anılmış, Osmanlı Devleti döneminde ise Mabeyncilik ismini almıştır. Hâciblik kurumu, medeniyetin gelişim ve değişimine ayak uydurmakla beraber İslam Devletlerinde büyük öneme sahiptir.

Hâciblik kurumu devlet teşkilat yapısının tarihi serüveninde kendine öyle bir yer edinmiş ki, bir devlet varlığını sürdürdüğü sürece hâciblik makamı da varlığını sürdürmüştür. Yer yer hâcib, hükümdara vezirden daha yakın bir konumda yer almış, hatta bir süre sonra hükümdarlık makamı için bir tehlike unsuru olarak da görülmüştür.¹² Saray, devletin yönetim mekanizması olduğundan idari yapıda var olan kurumların, saray teşkilatı içinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

¹¹ M. Fuad Köprülü, “Hâcib”, *İslâm Ansiklopedisi*, (Eskişehir, MEB Yayınları, 1997), 5-1/30. Ayrıca bk. Kalkaşendi, *Subhü'l-a'ş'a fî smaati'l-inşa*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin 5/422.

¹² Köprülü, “Hâcib”, 5-1/30.

1. SARAY TEŞKİLATININ ORTAYA ÇIKIŞI ve GELİŞİMİ

Bir devletin devlet olabilmesi için pek çok unsura ihtiyacı vardır. İdari teşkilat, yani devletin yürütme işini elinde bulunduran kısım, bu temel organlar arasında önemli bir yere sahip; aynı zamanda devletin idare mekanizmasını ve yürütme organlarını bir arada tutan sistemdir. Devletin yürütme işini elinde bulunduran idari teşkilatın, sağlıklı ve uyumlu çalışması hayati bir öneme sahiptir.

Fetih hareketlerinden sonra ele geçirilen bölgelerde saray konumunda kaleler inşa edilmiş ve bu yapılar hükümdarlık alameti olarak kabul edilmiştir. Çok kapsamlı olmayan saray teşkilatı, yalnızca devletin temel işlerinin sağlanması için gerekli bir nitelik taşımakta ve daha çok toprak hakimiyeti kurmak üzerine hareket etmektedir. İlk dönemlerde idari kısmı oluşturan yöneticiler ve hükümdarın sürekli halkla iç içe olduğu görülmektedir.¹³

Devlet sınırlarının genişlemesi ve güç olgusunun artması sebebiyle artık saraylar devletin idare edildiği, divanların, mezalimlerin yapıldığı ayrıca elçilerin ağırlandığı ve buna benzer birçok görevin idare edildiği komuta merkezi olmuşlardır.

1.1. İslam Tarihinde Müslüman Arap Devletlerinde Saray Teşkilatı

Asya, Afrika ve Anadolu'da İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte saray teşkilatı gelişmeye başlamıştır. Hz. Muhammed döneminde, yerleşik bir teşkilat yapılıması söz konusu değildir. İlk teşkilat oluşumu Hz. Ömer zamanına denk gelmektedir. Daha kapsamlı ve teknik anlamda ilk teşkilatlanma Emevîler döneminde görülmüştür. 41/661 ve 130/750 yılları arasında hüküm süren, İlk İslam Hanedanı olarak nitelendirilen Emevîler, döneminde halifelik veraset sistemine dönüşmüştür. Bu dönemde devlet işlerinden tamamen halife sorumludur. Vezirlik makamı henüz bir kurum haline gelmemiştir. Muaviye döneminde devlet teşkilatındaki en önemli görev Hâciblik idi.¹⁴

Şehir merkezlerinde asayiş, kadılık makamına bağlı olan ancak daha sonraki süreçte müstakil hale gelen "Şurta" teşkilatı tarafından sağlanmıştır. Bu teşkilat,

¹³ Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı" *DTCF Dergisi*, 4/ 6-7 (1968), 1.

¹⁴ İsmail Yiğit, "Emevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 15/87.

nüfuzlu ailelerden seçilmiş kişilerden oluşturulmuştur. Suçluların yakalanması, asayişin korunması gibi görevleri de mevcuttur. Bu dönemde meydana getirilen vilayetler, eyalet valileri tarafından yönetilmiştir.¹⁵

Abbâsîler döneminde de halifenin mutlak hükümdar olduğu görülür. Emevîler döneminde olduğu gibi veraset usulüne dayalı bir yönetim anlayışı hakimdi. Abbasiler de bu minval üzere devam ettirmiştir.¹⁶ Ancak zamanla Abbâsi halifeleri bir saray hiyerarşisi oluşturmuş ve halktan kopmuştur. Bu dönemde devlet teşkilatında yeni unsurların ortaya çıktığı görülür.¹⁷

Hükümdardan sonra yetkili makam olan vezaret, Sâsânîler'den etkilenecek oluşturulmuştur. Merkezi idareler vezirler sayesinde ayakta kalmıştır. Şurta teşkilatı Emevîler döneminde olduğu gibi Abbâsîler döneminde de asayişten sorumlu bir kurum olarak görev yapmıştır. Bunun yanı sıra Hâciblik, Emiru'l- Umeralık makamları da kullanılmıştır.¹⁸

1.2. Türk İslam Devletlerinde Saray Teşkilatı

İslam öncesi dönemde, şehir devletlerinin yeni yeni ortaya çıktığı zamanlarda dahi idari yürütmenin sağlanması için çeşitli formlarda bir saray teşkilatlanması söz konusudur. Başlangıçta “Saray” kelimesi yerine Türklerde “Ordu” devletin merkezini ifade etmek için kullanılmıştır. Bundan daha önceki dönemlerde ise devletin başındaki kişiye ait bir “Otağ” aynı hizmeti görmüştür. Türkler yerleşik hayata geçmeden önce bu konuyu pek önemsemeseler de şehirleşmeye başladıktan sonra “Saray” kavramı önem kazanmaya başlamıştır. Bu ifadeye ilk kez Kutadgu Bilig’de rastlanmaktadır.¹⁹

Saray teşkilatının temelini devlet yönetimindeki yardımcı unsurlar meydana getirir. Bunlar arasında en önemli unsur devletin başındaki kişi yani hükümdardır. Saray teşkilatında hükümdarın hem resmi hem de özel işlerini yürüten birtakım yardımcıları bulunmaktadır.

¹⁵ Yiğit, “Emeviler”, 15/95.

¹⁶ Kalkaşendi, *Subhü'l-a'ş'a fi sınaati'l-inşa*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin 4/20.

¹⁷ İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Ankara: DİB Yayınları, 2008), 86.

¹⁸ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbasiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/39.

¹⁹ Kemal Göde, “Türklerde Saray Teşkilatı ve Hayatı”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3, (1989), 434.

Devletin gelişimine bağlı olarak ilk Türk İslam devletlerinde saray teşkilatı ikiye ayrılmış durumdadır. Bu ayırım, sarayda görevli unsurlara göre yapılmaktadır. Saray görevlileri, “Saray Büyükleri ve Saray Küçükleri” şeklinde ikiye ayrılmıştır.²⁰

Saray büyükleri; hâcib, candâr (sarayı koruyan asker), silahdâr (askerî ve idari bir görev), camedâr (hükümdarın elbiselerine nezaret eden görevli), şarabdâr (sarayın tüm içeceklerinden sorumlu kişi), taşdâr (hükümdarın abdest almak için önüne leğen ve ibrik getiren kişi), emîr-i çaşnigir (hükümdarın yemeklerine nezaret eden kişi), emîr-i âhur (sarayda bulunan atlara bakan seyis) ve vekîl-i has (mutfak, şarabhane, gulam vesaire görevlilerin nazırı) olarak ifade edilebilir. Çavuş, gece bekçisi, saray bekçisi, kapıcı, hizmetli gibi görevliler ise saray küçüklerini teşkil etmektedir.²¹

Bu görevliler haricinde saray teşkilatını oluşturan asıl unsurlardan bahsetmek gerekmektedir. Her hükümdarın vezir, hâcib ve kâtibi iyi seçip bulması gerekmektedir. Çünkü hükümdarlığın iyi bir şekilde kalabilmesi için önemli bir unsurdur. Vezir aklını gösterir, kâtibi fazilet ve bilgisini ispat eder, hâcibi ise siyasetinin delilidir.²² Çalışmanın ana temasını oluşturan hâciblik kurumu konum itibarıyla hükümdara yakın olmakla beraber, hükümdarla birebir ilişki halinde olan vezir, kâtip ve elçi ile de yakın ilişki halindedir. Saray teşkilatının içinde yer alan bu kurumlara da kısaca değinip hâcib ile olan ilişkilere de dikkat çekmek gerekmektedir.

1.2.1. Hükümdar

Devleti yöneten kişi anlamında tarihte hükümdar unvanı kullanılsa da Hz. Peygamber dönemi ve peşi sıra gelen uzunca bir süre yaygın olarak “Halife” unvanı kullanılmıştır. Sözlükte “arkada olmak, birinin arkasından gelmek, yerine geçmek” anlamlarına gelen “خلف” kökünden türetilmiş ve “birinin yerine geçen, birinin işini devam ettiren” şeklinde tanımlanmıştır.²³ İslam devletlerinde Hz. Peygamberden

²⁰ Göde, “Türklerde Saray Teşkilatı ve Hayatı”, 436.

²¹ Göde, “Türklerde Saray Teşkilatı ve Hayatı”, 435-436.

²² Ebu Bekr Necmeddin Muhammed b. Ali b. Süleyman Ravendi, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, trc. Ahmet Ateş, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1957), 96.

²³ Süleyman Uludağ, “Halife”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/299.

sonraki dönemde devlet başkanlığı olarak ifade edilmiştir.²⁴ Müslüman toplumlarda devlet başkanına hükümdar denmesi, halifenin risalet görevi dışında Hz. Peygamber'in görevini devam ettirerek onun dünyevi otoritesini temsil etmesi, yeryüzünde dini hükümleri uygulaması, dünya işlerini düzenleyebilmek için Allah'ın yeryüzündeki hakimiyetini temsil etmesi şeklinde açıklanmaktadır.²⁵

Emevîler dönemi ile birlikte yeni bir safhaya giren hilafet makamı, veraset usulü uygulamasını da beraberinde getirmiştir. Bu durum Abbâsîler döneminde de devam etmiştir. Türk İslam devletleri dönemine gelindiğinde, hükümdar İslami gereksinimlere uygun hareket etmeye devam etmiştir.²⁶

Halife/hükümdar, devletin başı ve aynı zamanda yasama, yürütme ve yargı yetkilerini de bünyesinde toplamış olan kişidir. Padişah veya hükümdar, Allah'ın mutlak iradesini tanımalı ve halkına karşı adil olmak durumundadır. İlk Türk devletlerindeki "kut" inancı İslamiyet kabul edildikten sonra İslami bir anlam yüklenerek, Allah'ın takdiri veya nasibi olarak yorumlanmıştır. İlk Türk devletlerinde mevcut olan hükümdarın "Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi" anlayışı, Türklerin İslamiyetle tanışmasından sonra bazı değişikliklere uğrayarak devam etmiştir. Gücünü Tanrı'dan alan ve bütün yetkilerini onun adına kullandığına inanılan hükümdarın bu özelliği, çeşitli İranî ve Hindu geleneklere dayandırılmıştır. Bazı tarihçiler ise Türk hakimiyet anlayışına bağlamıştır. Emevî, Abbâsî ve -İslamiyetle birlikte- Türk İslam devletlerinde halifelik-hükümdarlık makamının ilişkisi yadsınamayacağı gibi, Emevîler ve Abbâsîlerde halife/hükümdar, Zillullah olarak kabul görmüştür. Bu bağlamda Türk İslam devletleri ve Arap İslam devletlerinde hükümdarlık makamı benzer bir yapıda karşımıza çıkmıştır.²⁷

Türk İslam devletlerindeki bütün hükümdarların kahraman, cesur, akıllı, bilgili, halkını refah içinde yaşatan, hukuk yoluyla halkı adil idare edip birlik ve diriliği sağlayan devleti emniyete alıp fetihler yapan, insan onurunu koruyan, halkına

²⁴ Casim Avcı, "Hilâfet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/539.

²⁵ Avcı, "Hilâfet", 17/539.

²⁶ Kalkaşendi, *Subhü'l-a'sa fî sinaati'l-inşa*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin 4/20.

²⁷ Güller Nuhoğlu, *Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1995), 45.

eşit davranan bireyler olmasına özen gösterilmiş ve bu özellikler hükümdarların ortak nitelikleri olmuştur.²⁸

Hükümdar oldukça geniş yetkilere sahiptir. Saray, hükümet, ordu ve adalet olmak üzere dört müessesenin de başı olarak yasama, yürütme, yargı yetkileri hükümdarın şahsında toplanmıştır. Sultanın belirli kurallar dâhilinde bildirdiği emirler, kanun hükmünde olup herkes zorunlu olarak itaat etmiştir. Ayrıca hükümdarlığın hutbe okutmak, hilat giymek, para bastırmak vb. gibi belirli sembolleri vardır. Türklerin islamiyeti kabulüyle beraber Türklerde de bu emareler mevcuttur. “Sultan” unvanının kullanımına da ilk kez Gaznelilerde rastlanılmıştır. Selçuklular ise ilk dönemlerde emir ve melik gibi unvanları kullanırken Melikşah’ın hükümdar olmasıyla beraber Sultan-ı Azam (büyük sultan) unvanını almaya başlamışlardır.²⁹

Hükümdar, devlette mutlak bir otoriteye sahiptir. Yalnızca sembolik olarak değil, faaliyet göstermesi bakımından da devletin en önemli unsurudur. Vezir, devlet teşkilatında hükümdarın bütün işlerini yürütmesine rağmen asıl yetkili değildir. Asıl kararları veren kişi hükümdardır. Hükümdar otoritesini yürütürken, hiçbir makama hesap vermez ve hiçbir müesseseye bağlı hareket etmez. Yalnızca Allah’a karşı bir sorumluluğu vardır. Ayrıca devletler islamiyetle tanıştıktan sonra dini kurallara riayet etmek durumundadır. Hükümdar bir konuda karar almadan önce devlette söz sahibi ve yüksek seviyedeki kişilerden oluşan devlet ricali ile istişare etmiştir. Hükümdar kararı ile elçi gönderimi, sefere çıkma ve tayin işleri gibi durumlarda istişare meclisi toplanmıştır. Bu meclis hükümdarın gerekli gördüğü her durum için kurulmuştur. Mecliste alınan kararlar, hükümdarın nihai kararını bağlar nitelikte değildir.³⁰

Bazı tarihçiler tarafından, hükümdarın devlet ve saray teşkilatındaki konumu “Devlet bir çadır; padişah direk, ipler ve kazıklar ise raiyye’dir” şeklinde ifade

²⁸ Tarih Yolu, “Türk İslam Devletlerinde Devlet Teşkilatı”, 21 Haziran 2019, <https://www.tarihyolu.com/turk-islam-devletlerinde-devlet-teskilati/>.

²⁹ Tarih Yolu, “Türk İslam Devletlerinde Devlet Teşkilatı”.

³⁰ Nuhoğlu, *Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, 45-46.

edilmiştir. Yine tarihçilere göre, bir hükümdarın iyi idareciliği bir bölgeyi fethetmekle değil, fethedilen bölgeyi idare edebilme kabiliyeti ile anlaşılmaktadır.³¹

Halifenin/ Hükümdarın tarih boyunca çeşitli alanlarda yardımcıları edindikleri bilinmektedir. Bunlar vezir, vali, kadı, komutan, kâtip, hâcib, şurta görevlileri vs.'dir. Hâcib, İslam tarihinde halifenin perdedarı yani kapıcısı anlamında kullanılmıştır.³² Sonraları hâcib ismi şerefli bir unvan olması sebebiyle daha baskın gelen kişiye tahsis edilmiştir. Mesela Mansur b. Ebu Amir ve oğulları hâcib ismini almışlardır.³³ Hz. Peygamber'in kendine mahsus özel işlerinde perdedar kullandığı belirtilmiştir. Hatta Zeyd b. Sabit'in Hz. Peygamber'in katipliğini yaptığı sırada Rumcayı hâcibinden habeşçe ve kıpticeyi hadiminden öğrendiğinden bahsedilmektedir.³⁴ Hz. Ebu Bekir'in hâcibi Şedid; Hz. Ömer'in Yerfâ'; Hz. Osman'ın Humran; Hz. Ali'nin Kanber isimli hâciblerinin varlığından, ayrıca Hz. Hasan'ın bir hâcibi bulunmadığından kaynaklarda bahsedilmiştir.³⁵ Ayrıca kaynaklarda Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin başka hâciblerinin olduğundan da bahsedilmektedir.³⁶

Selçuklular döneminde hükümdara yakınlıkları artan hâcibler, sır kâtibi olarak anılmış bazı zamanlarda hükümdarın rüyalarını tabir etmişlerdir.³⁷ Devlet teşkilat yapısında konumları değişkenlik gösteren hâcibler hiyerarşik olarak genellikle vezirden sonra anılmıştır. Ancak bazı devletlerin teşkilat yapısında oluşan boşluktan faydalanmayı bilmiş, vezirin önüne dahi geçmiştir. Bunun yarattığı sıkıntı fark edildiği an ya hâcib hükümdar tarafından öldürülmüş ya da hâcib devlete karşı bir isyan çıkarmıştır.³⁸

³¹ Ebu'l Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, trc. Necati Lügal, (Ankara: TTK Yayınları, 2019), 282.

³² Mehmet Azimli, "Hilâfet/ Halifelik", *İslâm Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 66.

³³ Abdurrahman Ebû Zeyd Veliyyüddîn İbn Haldun Mâlikî el- Hadrâmî Tûnisî, *Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015), 1/489. Ayrıca bkz. Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 105.

³⁴ Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubi İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferid*, (Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1969/1389), 5/8.

³⁵ Kalkaşendi, *Subhü'l-a'sa fi sinaati'l-inşa*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin 5/422.

³⁶ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferid*, 5/9-5/61.

³⁷ Ravendi, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, trc. Ahmet Ateş, 423.

³⁸ Kalkaşendi, *Subhü'l-a'sa fi sinaati'l-inşa*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin 4/225.

1.2.2. Vezir

İslam devletlerinin hükümdardan sonra en yetkili konumunda bulunan vezir, kelime kökeni olarak tartışmalıdır. Bazı araştırmacılara göre kelime Farsça'dan alınmıştır; bazılarına göre ise, bir kurum olarak Araplar tarafından ortaya çıkarılmıştır. Erken dönem Arapça sözlüklerde kelimenin Arapça kökenli olduğu ifade edilmiştir. Vezir kelimesinin “vezer” (sığınılacak yer), “vızr” (ağır yük, günah) ve “ezr” (güç kuvvet) kökünden geldiği belirtilmiştir.³⁹

Türk kültür tarihinde büyük bir öneme sahip olan ilk eserler arasında yer alan Divân-ı Lügâti't-Türk'te vezir kelimesi “yuğruş” olarak geçmektedir. Kaşgarlı Mahmud, vezirlik makamını hakandan bir alt seviyede bulunan kişi olarak ifade etmektedir. “Vezir, yağmurda, karda ve sıcakta başının üzerinde kara bir çadır taşır.” şeklinde ifade edilmiştir. Vezirlik ile ilgili olarak kaynaklarda, vezirlik kurumunun geçirdiği değişiklikler detaylı olarak anlatılmıştır. Müellifler, en önemli makam olarak vezirliği işaret etmiştir.⁴⁰

Hz. Peygamber döneminden itibaren istişarenin önemi malumdur. Emevîler döneminde görevli halifeler, devlet işlerinde yardımcıları tayin etmiştir. Bu dönemde vezirin görevini yapan kişiler olduğu halde vezirlik bir unvan olarak kullanılmamıştır. Dönem kaynaklarına göre vezir unvanını taşıyan ilk kişi, ilk halife Ebü'l-Abbas es-Seffah'ın veziri Ebu Seleme'dir. Abbâsîler dönemine kadar hükümdara yardımcı kişiler varsa da resmi bir vezirlik kurumu mevcut değildir.⁴¹

Arap devletlerindeki vezirlik kurumu Türk devletlerinde, Göktürklerden itibaren mevcuttur. Bu dönemde vezir, aynı zamanda veliaht gibi olmakla beraber, kağandan sonra gelen ikinci kişidir.⁴²

İlk Müslüman Türk devletlerinde vezirlik makamının devlet güçlendikçe önem kazandığı görülür. Karahanlı devletinde vezir anlamında kullanılan yuğruş, merkez teşkilatının başında bulunurdu. Kutadgu Bilig'de yer alan ifadeye göre vezir, tuğ, davul, at, zırh, hil'at, vezirlik mührü ve koşuma sahiptir. Sâ mânî ve Gazneliler

³⁹ Fatih Yahya Ayaz, “Vezir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/80.

⁴⁰ Meryem Doğan, “Tarihi Şahitlikle Kutadgu Bilig'de Vezir Vasıfları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Current Research In Social Sciences*, 1/2 (Mayıs/2015), 37.

⁴¹ Ayaz, “Vezir”, 43/80.

⁴² Doğan, “Tarihi Şahitlikle Kutadgu Bilig'de Vezir Vasıfları Üzerine Bir Değerlendirme”, 37.

devletlerinde de aynı şekilde bir vezirlik kurumu olduğu bilinmektedir. Türk İslam devletleri arasında oldukça büyük bir yere sahip olan Büyük Selçuklu Devleti'nin, Abbâsiler, Sâ mânîler ve Gazneliler'in etkisiyle vezirlik kurumu oluşturduğu söylenmektedir. Büyük Selçuklu Devletinde İran asıllı kişilerin vezir olarak tercih edildiği görülmektedir. Seçilen bu kişiler fermanla tayin edilmektedir. XIII. yüzyılın sonunda Osmanlı Beyliği'nin bir devlet halini almaya başlamasıyla vezirlik makamı yükselişe geçmiştir. Beylik döneminde vezirler hükümet işleriyle ilgilenmişlerdir. Ve bu makam ilmiye sınıfından kişiler tarafından oluşturulmuştur. Osmanlı Beyliği bir devlet halini aldıktan sonra sınırları gittikçe genişlemiş ve devlet bünyesinde görevli vezir sayısında artış olmuştur. Bu nedenle hükümdardan sonra gelen ve en fazla yetkiye sahip olan vezire Vezir-i Âzamlık unvanı verilmiştir. Vezir-i Âzam, padişah izni olmaksızın tımar verebilir, elçilerle görüşebilir, tayin, azil ve katiller hakkında emir verebilir ve gerekli durumlarda ordunun başına geçebilirdi. Bu geniş yetkilere rağmen mali ve adli konularda defterdar ve kazaskerler ile birlikte hareket etmesi uygun görülmüştür.⁴³

Vezirin özellikleri ile ilgili olarak Kutadgu Bilig'de detaylı bilgiler aktarılmıştır. Yusuf Has Hâcib eserinde vezir ile ilgili şu bilgilere yer vermektedir;

“Beylerin yükünü yüklenen vezirdir, beyliğin temelini sağlamlaştıran da vezirdir. Bu işe halk içinde çok temayüz etmiş seçkin insan lâzımdır, akli, gönlü ermeli ve işine yürekten bağlanmalıdır. Akli çok ve bilgisi deniz gibi derin ve geniş olmalı, her iş elinden gelmeli ve beyin yüzünü güldürmelidir. Vezir akıllı ve bilgili olmalıdır, bu iş için zekâ ve yumuşak huylu olmak lâzımdır. Asil bir aileden gelmeli, takva sahibi ve dürüst olmalı, hayatını da dürüstlükle geçirmelidir. Vezirlik mühim bir iştir ve bu iş için seçkin insan lâzımdır. O, doğru ve asil tabiatlı olmalıdır. Vezir imkânlı, takva sahibi ve seçkin olmalı, memleket ve halk ondan her bakımdan emin olmalıdır. Vezir hayâ sahibi, gözü tok ve seçkin bir insan olmalıdır. Vezirin yüzü güzel ve düzgün, kendisi de halkın hakkını alabilmesi için, âdil olmalıdır. Vezirin işi hesapla döner, hesap bilmezse, hizmetkârın işi kalır. Vezirin gönlü alçak ve dili yumuşak olmalıdır, böylelikle insan kendisini başkalarına sevdirebilir. Vezirliğe çok uygun insan lâzımdır. O, okuyan ve yazan çok anlayışlı bir insan olmalıdır. Gözü

⁴³ Doygun, “Tarihi Şahitlikle Kutadgu Bilig'de Vezir Vasıfları Üzerine Bir Değerlendirme”, 32.

tok, uyanık, ihtiyatlı ve işinin ehli olmalı, işe yarayan ve yaramayan insanları ayırt edebilmelidir. Hizmete hazır, vefalı, emanete karşı titiz, bir de temiz gönüllü olmalıdır. Vezir, Bey için daima bir müşavirdir; halka, muhafızlara ve hizmetkârlara nizam veren odur.”⁴⁴

Vezir olacak kişi ahlaki değere sahip olmalıdır. Aynı zamanda üstlendiği görevin altından kalkabilecek karaktere sahip olmalıdır. Kutadgu Bilig’e göre vezir, devleti kalem ile elinde tutan kişidir.⁴⁵ Vezirlik makamı bütün İslam devletlerinin saray teşkilatı içerisinde büyük bir öneme sahiptir. Sâmânîler, Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları ve Harezmşahlar devletlerinde vezaret makamının önemli olduğu bilinmektedir.⁴⁶

Endülüs Emevi devleti ilk başlarda vezirlik kavramını beğenmemiş ancak daha sonrasında görev dağılımına göre her görev için bir vezir atamıştır; bunlara ayrıca görevlerini yapabilmeleri içinde bir bina tahsis edilmiştir. Bu binada sorumlu oldukları birimle ilgili halifenin emirlerini yerine getirmişlerdir. Kendileriyle halife arasında iletişimi sağlamak için aralarından biri seçilmiş ve bu seçilen sürekli halifeye oturup kalkmaya başlamıştır. Hâcib adıyla anılmaya başlayan bu vezir diğer tüm vezirlerden kıdemli sayılmıştır. Bu durum devletin sonuna kadar böyle devam etmiştir.⁴⁷ Vezirlerin görev süresi birkaç ay ile başlayıp, yıllarca devam edebilmektedir.⁴⁸

Mısır devlet teşkilatında naib unvanı bazen hâciblik makamı için kullanılmış olup daha çok vezirlik makamı için kullanılmıştır. Memlûkler devleti’nin sınırları altında bulunan Mısır’da hâciblik makamı vezirliğin çok çok üstündedir.⁴⁹

⁴⁴ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, trc. Reşit Rahmeti Arat, (Ankara: TTK, 1959), 165-166-167-169-383.

⁴⁵ Doygun, “Tarihi Şahitlikle Kutadgu Bilig’de Vezir Vasıfları Üzerine Bir Değerlendirme”, 32.

⁴⁶ Sarıçam-Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 90.

⁴⁷ Şevki Ebu Halil, *İslam ve Dünya Medeniyetleri Tarihi*, trc. Atik Aydın- Abdulhadi Timurtaş, (İstanbul: Bilge Adam Yayınları, 2005), 210.

⁴⁸ Abdülkerim Özaydın, “Vezir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 42/85.

⁴⁹ İsmail Yiğit, *Siyasi- dini- kültürel- sosyal İslam tarihi: Memlûkler (648-923/ 1250-1517)*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991), 7/180.

1.2.3. Kâtip

“كتب” “yazmak” fiilinden türemiş olan kâtip kelimesi, yazı işleriyle uğraşan kişi anlamına gelir. Kâtiplik uğraştığı işlere göre farklı isimler alır. Kitabet işiyle ve mana tertibi ile ilgilenen kâtiplere “inşa” kâtibi, mal tahsili ve sarfi ile uğraşan kâtiplere “emvâl kâtibi” denilmiştir. Kâtiplik, yazının icat edilmesinden sonra ortaya çıkmış ve ilk uygarlıklarla birlikte seçkin bir meslek haline gelmiştir. Arap dünyasında, dini metinlerin yanı sıra ticari belgeler, anlaşma metinleri, mektuplar vesaire kâtipler tarafından kaleme alınmıştır. Bu dönemde kâtipler toplumda oldukça önemli bir yere sahiptir. Daha Hz. Peygamber döneminde bile kâtipler vahiylerin yazıya aktarılması, ahitnameler hazırlanması, hükümdar mektupları ve daha farklı yazışmalar için görevlendirilmiştir. Bu kâtipler yabancı dil bilenler arasından seçilmiş ya da yabancı dil öğrenmişlerdir.⁵⁰

Hız. Peygamber’in ümmi olması sebebiyle nazil olan Kur’an ayetlerini yazması için Kâtip tayin ettiği bilinmektedir. Medine döneminde komşu devletlerle ilişkilerin artması sonucu yazı bilen sahabiler de kâtip olarak tayin edilmiştir. Hız. Peygamber dönemindeki kâtiplerin sayısı hakkında farklı görüşler mevcuttur.⁵¹ Hız. Peygamber’in kâtiplerinin bazıları şunlardır: ortaya çıkan ihtiyaçlar konusunda Mugire b. Şu’be, Hız. Peygambere arz edilen konularda Halid b. Said b. As, akit ve borçlar konusunda Abdullah b. Erkam, ganimetler konusunda Muaykim b. Ebu Fatima ve zekât konusunda Huzeyfe b. Yeman. Dört Halife döneminde her halife özel bir kâtibe sahiptir. Hız. Ömer döneminde oluşturulan divan teşkilatında Akil b. Ebu Talib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut’im bilinen kâtiplerdendir. Bu dönemde divanların aktif hale gelmesiyle kâtiplerin görevleri artmıştır. Kâtipler, divan hesaplarının tutulması, asker isim ve maaşlarının yazılması gibi görevler de edinmiştir. Hız. Ali döneminde kâtipler mahkemelerde de görev almış, Emevîler döneminde ise ilk defa divan kâtipliği bir müessese haline gelmiştir. Emevîler döneminde divanların Arapça tercümesi kâtiplerin önemini arttırmıştır. Bu dönemde

⁵⁰ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Kâtip”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 13/49.

⁵¹ Sarıçam-Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 94.

kâtipler haraç, mektup, ordu, mahkeme ve emniyet kâtipleri olmak üzere beş ayrı sınıfta teşekkül etmiştir. İçlerinde en önemlisi mektup kâtipleridir.⁵²

İslami dönemde kâtipler sadece yazışmalarda değil eğitim-öğretim faaliyetlerinde de etkin rol almışlardır. Okuma-yazma bilenlerin sayısının sınırlı olduğu bu dönemde sistemli bir eğitim sistemi yoktu. Hz. Peygamber'in tebliğe başlamasıyla beraber, nazil olan ayetler öğretilip yazdırılıyordu. Hulefa-i Raşidin döneminde fetihler sonucu yeni coğrafyalarda eğitim-öğretim faaliyetlerine ihtiyaç duyulmuş ve bunun içinde yine kâtipler görevlendirilmiştir.⁵³

Kâtiplerin büyük çoğunluğu bölge halkı arasından seçilmiştir. Kâtip olacak kişinin güvenilir olması önemlidir ancak Emevîler döneminde kabilecilik anlayışı ağır bastığı için akrabalar da kâtiplik görevine getirilmiştir. Abbâsîler döneminde kâtipler, ellerindeki imkânları kullanılarak ulema ve hâciblere göre bir üst mertebeye erişmişlerdir. Kâtiplik hâcibliğe göre daha önde olsa da hâciblere “büyük kalem sahibi” denildiği bilinmektedir. Kurulan divanlarda yazılı olarak alınan kararların meclis dışında muhafaza görevi hâcibe aittir.⁵⁴ Bu dönemden sonra Orta çağda kurulan bütün Müslüman Türk devletlerinde, divan-ı inşada en kudretli kâtipler görevlendirilmiştir ve bu durum zamanla bir gelenek halini almıştır. Kâtipler bu dönemde ilmi olarak önemli bilgilere sahip olup, edebi ve kültürel olarak da gelişmişlerdir. XII. yüzyıl itibariyle kâtipliğin gelişimini tamamlamıştır. Devlet işleriyle baş etmekte zorlanan vezirler, kendilerine yardımcı olmaları açısından kâtipler görevlendirmişler, kâtipler ise bu makam sayesinde idari ve siyasi hayatın inceliklerini öğrenerek vezirlikten daha üstün bir makama erişmişlerdir. O kadar ki vezir tayin edilmediğinde onun görevini kâtipler üstlenmişlerdir.⁵⁵

Abbâsîler dönemine gelindiğinde mevcut divanların üzerine yenileri eklenmiştir. Yeni oluşturulan divanlarda kâtipler yaptıkları işlere göre çeşitli isimler almışlardır. Bunlar arasında haraç, resail, ordu, şurta, kadı ve maunet kâtipleri sayılmıştır.⁵⁶ Endülüs Emevî devletinde, kâtiplik, Hâciblik makamından sonra gelir.

⁵² Küçükbaşçı, “Kâtip”, 13/49.

⁵³ Şaban Öz, “Suffe ve Küttab”, *İslâm Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 447- 448.

⁵⁴ Kalkaşendi, *Subhü'l-a'sa fî sinaati'l-inşa*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin 3/564.

⁵⁵ Küçükbaşçı, “Kâtip”, 13/50.

⁵⁶ Küçükbaşçı, “Kâtip”, 13/49.

Bu dönemde kâtiplik, resmi evrak yazan katibü'r-resail ve beytül mal kayıtlarını tutan katibü'z-zimam olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Katibü'z-zimam başkanının Müslüman olması zorunludur ve vezirden daha yüksek bir rütbeye sahiptir. Ayrıca Endülüs Emevîleri'nde kadınların da kâtiplik yaptığı belirtilmiştir.

İslam Devleti'nin ilk dönemlerinde yaygın olarak kâtipten ziyade küttab tabiri kullanılmıştır. Bu dönemde küttab ifadesi de iki farklı anlam ifa etmektedir. Birincisi Kur'an etrafında toplanan İslami ilimleri öğrenmek anlamına gelirken diğeri genel olarak yazı öğretme, kayıt altına alma anlamında kullanılmıştır.⁵⁷

Türk devletlerinde kâtiplerin görevi dış politika üzerine olan konularda bitikçi (yazıcı) ve tamgacı tarafından yürütülmüştür. Oğuzlarda kâtip kelimesi yerine yazıgçı ifadesi kullanılmıştır. Bu tabir elçi ve haberciler için de kullanılmıştır. Daha önceki dönemlerde, kâtipler için "ılımga" ifadesi de kâtipler için kullanılmıştır. Karahanlı devletinde kâtipler, küçük yaşlarda devlet teşkilatına yerleştirilen, zekâsı keskin, anlayışlı ve güzel yazılı kişiler arasından seçilmişlerdir. İlimga unvanı, Türkçe yazan kişilere verilmiştir. Fars ve Hint kültürünü taşıyan devletlerde ise kâtipler "debir" unvanı ile anılmıştır. Debirler, Gazneli ve Selçuklu devletlerinde sarayda görev almışlardır. Diğer kâtipler ise eyaletlerde görevlendirilmiştir. Selçuklu devletindeki vezirlerin büyük bir kısmı Abbâsîlerde olduğu gibi divanda görev almış kişilerden seçilmişlerdir. Aynı dönemde kâtipler, vezirlere yardımcı olmak amacıyla görevlendirilmişlerdir. I. Alaeddin Keykubad döneminde, kâtiplerin sayısı divanda yirmi dörde ulaşmıştır. Bu kâtiplerin en yetkilisine Melikü'l Küttap denilmiştir. Bu kâtipler, divan kararları, diğer devletlerle ilişkiler ve devlet bünyesinde yaşayan unsurların tanzimi gibi işlerde görevlendirilmişlerdir. Ancak zaman içerisinde devlet bütçesine yük olmaya başlayınca sayıları azaltılmıştır.⁵⁸

Yer yer katipler vezirlere yardımcı olmuş ve yer yer de katiplik işini hâcibler üstlenmiştir. Kadılar mezalim mahkemelerinde davaya bakarken kendilerine güvenilir yardımcılar seçmişlerdir. Asıl itibariyle mezalim davalarına bakmak hâciblerin görevi olmadığından katiplik ya da yardımcılık yapmışlardır.⁵⁹ Bu durumun yanı sıra divan-ı inşaada yazılı evrakları koruma görevi hâciblere

⁵⁷ Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2010), 326.

⁵⁸ Küçükkaşçı, "Kâtip", 13/50.

⁵⁹ Ebu Halil, *İslam ve Dünya Medeniyetleri Tarihi*, 210.

verilmiştir.⁶⁰ Memlukler’de halifelerin kapısında ıkta edilen hâcibler daha sonra Divan-ı Mezalim’de görevlendirilmiştir.⁶¹

Kadıların verdiği kararları ve davacıların delillerini yazma görevini bazen hâcibler üstlenmiş, bazen davalıları mahkemeye çağırarak yardımcıları olmuşlardır. Bu görevler hâciblerin asli görevlerinden değildir. Hâciblerin asli görevi davalıların mahkeme zamanını düzenlemek olmuştur.⁶²

1.2.4. Elçilik

Elçi, Türkçe el (il) isim kökünden türetilmiştir. Bu şekliyle ilk defa Uygur metinlerinde ortaya çıkan kelime "haberci, yalavaç" manasında kullanılmıştır. Elçi, “resul” ifadesinin yerine de kullanılmıştır. Çünkü Resul kelime anlamı olarak, “güvenilir ve bir görev için görevlendirilen kişi” anlamı taşımaktadır. İlkçağa kadar uzanan tarihi ile çok eskilere dayanmış ve üstün statü kazanmıştır. "Elçiye zeval olmaz" Türk atasözüyle biçimde ifade edildiği üzere “uluslararası imtiyazlara ve dokunulmazlığa sahip olmak” şeklinde tanımlanabilir.⁶³

Devlet ve millet arasındaki haberleşme uygulamalarında, en sık kullanılan yöntem elçi ve ulak kullanımı olmuştur. Tarih boyunca tüm resmi işlemler bu usul üzerine devam ettirilmiştir. İslam tarihinden itibaren Hz. Peygamber ile başlayan elçilik sistemi, diğer halifeler tarafından da sürdürülmüştür. Elçilik daha genel ve daha yaygın bir ifade olup, ulak kullanımına göre daha geniş bir anlam ifade etmiştir.⁶⁴

Elçiler, devletlerarası ilişkileri sağlayan ve kendi devletlerini yabancı devletlerde temsil gücüne sahip olan kişilerdir. Elçiler, gönderildikleri hükümdarın uluslararası düzeyde bir nevi yetki sahibi olarak da nitelendirilebilir. Bu bağlamda elçi, bağlı bulunduğu hükümdar adına anlaşma yapabilir, şartları kabul ya da reddedebilirdi. Bu durum resmi anlamda elçilerin yetki sahibi olduğunun bir göstergesidir.

⁶⁰ Kalkaşendi, *Subhü'l-a'sa fî sinaati'l-inşa*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin 4/20.

⁶¹ Takıyyüddin el-Makrizi, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hitat ve'l-âsâr/el-Hitatü'l-Makriziyye*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1996), 2/280.

⁶² Ebu Halil, *İslam ve Dünya Medeniyetleri Tarihi*, 247.

⁶³ Mehmet İpşirli, “Elçilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/3.

⁶⁴ Mehmet Şimşir, *İslâm Tarihinde Haberleşme (Râşid Halifeler Dönemi Sonuna Kadar)*, (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011), 185.

İslam'ın ilk dönemlerinde Hz. Peygamber'in bizzat yetiştirdiği teşrifat görevlileri -ki ilerleyen dönemde hâcib ismini alacaklardır.- gelen elçilere huzura nasıl gitmeleri gerektiği anlatır ve Hz. Peygamber huzurunda yapılmaması gereken davranışlara ilgili bilgi verirlerdi. Hatta bazı zamanlar Hz. Peygamber ile görüşmek isteyen elçilerin kapıcılar tarafından usul öğretilmek üzere bekletildiği de olurdu. Hz. Peygamber elçilere hürmet ve hizmette dört dörtlük olunmasını, gönüllerinin hoş tutulmasını telkin ederdi. Kendi elçilerini yaşadığı dönem boyunca bu görevi layığı ile yapabilecek kişiler arasından seçmiştir. Bu dönemde görevlendirilen elçiler; idrak kabiliyeti yüksek, ahlak ve yüz bakımından güzel, dürüst, bilgili, kültürlü ve hitabet yeteneği olan kişiler arasından seçilmiştir. Elçilerin illa Müslüman olması gerekmiyordu, nitekim gayrimüslim elçilerin varlığı da bilinmektedir. Bir bölgeye gönderilecek elçide aranan en önemli özelliklerden bir tanesi de gönderileceği bölge hakkında coğrafi bilgi sahibi olması idi.⁶⁵

Hâciblerin elçilik görevini yapmış olması yetkisinin sınırlarının genişleyebileceğinin göstergesidir. Hz. Peygamber döneminden sonra da yer yer hâcibler elçilik görevini üstlenmişlerdir. Özellikle Türklerin müslümanlığı kabulüyle bu ve benzeri olaylara ara sıra rastlanılmıştır.⁶⁶ Elçi ve hâcib özellikleri bağlamında değerlendirildiğinde hâcibin yer yer elçilik yapması da gayet olası bir durumdur. Selçuklu Devleti Alp Arslan zamanında Abbasi devletine hâcib Aytekin eşliğinde bir elçilik heyeti göndermiş ve Alp Arslan adına halife ve vezire mektupları hâcib Aytekin takdim etmiştir. Sultan Celalü'd-din Harezmsah hâcib-i hass han Bedri'yi Nesevi ile beraber isyan çıkan şehre isyanı bastırması ve halkı itaate davet etmesi için yollamıştır. Yine Harezmsah hükümdarının hâcibini Abbasi halifesine sulh ve sükunete davet etmek için göndermiştir.⁶⁷

Konuyu kısaca toparlamak gerekirse, saray hayatının ortay çıkışı ve gelişimi göçebe hayattan yerleşik hayata geçilmesi sonucu ihtiyaçlar doğrultusunda gerçekleşmiştir. Artık bir devlet mekanizması oluşmak zorundadır, devletin yöneticisi tek adam hükümdar/halifedir. Dinin yeryüzündeki temsilcisi siyasi güç ve

⁶⁵ İpşirli, "Elçilik", 11/4.

⁶⁶ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-ümem ve teakibü'l-himem: min 329 ila 369 hicriyye*, nşr. Henry Frederick Amedroz (Bağdat: al- muthanna library, 1933/1915), 2/236.

⁶⁷ Haldun Eroğlu, "Teşkilat Tarihi Açısından Farklı Bir Uygulama: Hâciblik", *Kafalı Armağanı*, ed. Sadettin Gömeç, (Ankara: Akçağ Yayınlar, 2002), 186.

otoritedir. Bu kadar geniş yetki ve sorumluluklara sahip olması hükümdarın bazı işleri için yardımcı tayin etmesini gerekli kılmıştır. Sınırların genişlemesi hakimiyeti zorlaştırmıştır. Görev dağılımı yaparak yardımcıları edinmek hem daha sistemli hem de idaresi daha kolay bir devlet yönetimi ortaya çıkarmıştır. Devletin idare kolunu oluşturan sarayda, vezir, elçi ve kâtip hükümdara en yakın yardımcılarıdır.

Hâciblik kurumu saray teşkilatı içinde kendisine edindiği yer sebebiyle hükümdar, vezir, elçi, kâtip ve diğer görevli unsurlarla yakın ilişkiler halindedir. Hükümdara olan yakınlığı beraberinde idari yönetime yakınlığı da getirmiştir. Devlet yapıları içinde vezirlik, elçilik, kâtiplik gibi görevleri ihya etmesinin yanı sıra istisna da olsa hükümdara vekillik yaptığı bilgisine de kaynaklarda rastlanılmaktadır.

2. HÂCİBLİK ve HÂCİBLİĞE GENEL BİR BAKIŞ

2.1. Hâciblik Kavramının Anlamı

Saray teşkilatı içerisinde önemli müesseselerden biri de hiç şüphe yok ki “Hâciblik” makamıdır. Sözlük anlamı “mâni olmak, araya girmek, gizlemek, örtmek, bir kimsenin bir yere girmesini engellemek” demektir. Halk ile Sultan arasından perdedarlık yapan kimselerdir.⁶⁸ Arapça lügatta teşbih sanatı kullanılarak gözü koruduğu için kaşa da hâcib denmiştir. Bir başka benzetme bulut içinde mevcuttur. Bulut güneşten koruduğu için insanın hâcibine benzetilmiştir. Bütün manalar engellemek kökünden türemiştir.⁶⁹ Kaynaklar “hacaba” kelimesinin, bir kimsenin bir yere girmek istemesini men etmek anlamı taşıdığından “hâcib” kapıcı manasına geldiğini de ifade etmektedir.⁷⁰ Arap edebiyatında şiirler ve atasözlerinde sıkça rastlanılan hâcib ifadesi, kapı ve izin anlamında kullanılmıştır. Hatta Arapça’da “hâcibin gavsi” diye yaygın bir kullanım da mevcuttur.⁷¹

Türkçede hâcib kelimesinin karşılığı olarak “ağaci” kelimesi kullanılmıştır.⁷² Osmanlı Devleti’nde “mabeynci” ismini alan hâciblik, zaman içerisinde farklı anlamlar kazanmıştır.⁷³ Hâcib, halifeyi koruyan, rütbelerine ve halifeyle konuşacakları konunun aciliyeti ve önemine göre insanları halifenin huzuruna alan yüksek dereceli devlet görevlisi olup bulunduğu makama “Hicâbe”- Hâciblik ismi

⁶⁸ Taneri, “Hâcib”, 14/508. Ayrıca bk. Kalkaşendi, *Subhü'l-a'sa fi sinaati'l-inşa*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin 5/422.

⁶⁹ (حَبَبَ الْحَاءِ وَالْجِيمِ وَالْبَاءِ أَصْلٌ وَاجِدٌ، وَهُوَ الْمَنْعُ. يُقَالُ حَبَّبْتُهُ عَنْ كَذَا، أَي مَنَعْتُهُ. وَحَبَابُ الْجَوْفِ: مَا يَحْبُبُ بَيْنَ الْفَوَادِ وَسَائِرِ الْجَوْفِ. وَالْحَاجِبَانِ الْعَظْمَانِ فَوْقَ الْعَيْنَيْنِ بِالشَّعْرِ وَاللَّحْمِ. وَهَذَا عَلَى التَّشْبِيهِ، كَأَنَّهُمَا تَحْبِبَانِ شَيْئًا يَصِلُ إِلَى الْعَيْنَيْنِ. وَكَذَلِكَ حَاجِبُ الشَّمْسِ، إِنَّمَا هُوَ مُشَبَّهٌ بِحَاجِبِ الْإِنْسَانِ. وَكَذَلِكَ الْحَجَبَةُ: رَأْسُ الْوَرِكِ، تَشْبِيهُهُ أَيْضًا لِإِشْرَافِهِ.)

“Ha cim ve be hacb etti hepsi bir asıldır, o men etti anlamındadır. Denir ki onu bundan hacb ettim yani engelledim. Ve kalbin hacbetmesi gönül ile kalp arasındaki şeyleri korumaktır. İki büyük hacib iki göz üzerindeki kıl yani kaştır. Ve bu bir benzetmedir. Sanki ikisi gözlere giden iki şeyi engelledi ve yine bulutun güneşi engellemesi, insandan güneşi engellemesine benzer.” Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. Ömer Merrakuşi, *el-İstibsar fi acâibi'l-emsar*, (Bağdat: Dârü Şüüni's-Sekafiyye, 1986), 1/76. Ayrıca bkz. Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ İbn Faris, *Mu'cemu mekayisi'l-luga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, (Kahire: Daru'l- fikr, 1979), 2/ 143.

⁷⁰ Eroğlu, “Teşkilat Tarihi Açısından Farklı Bir Uygulama: Hâciblik”, 182.

⁷¹ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferid*, 3/12.

⁷² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, (Ankara: TTK Basımevi, 1988), 33-34.

⁷³ Taneri, “Hâcib”, 14/508.

verilmiştir.⁷⁴ İlk dönem kaynaklarında saray teşkilatında hâcibten bahsedilirken harem- hâcib ifadeleri beraber kullanılmıştır.⁷⁵

2.2. Hâciblik Anlamında Kullanılan Diğer İfadeler/ Tabirler

Hız. Peygamber zamanında kurum olarak hâciblik ismi zikredilmese bile Peygamberin huzuruna kabul edilecek elçilerin yapıp yapmamaları gereken şeyleri onlara anlatan bir teşrifatçının varlığından bahsedilmiştir. Resmi olarak ilk dönemde kurumun oluşumu bu şekilde zikredebilir.⁷⁶

Bizans ve Sasani devletlerinin etkisiyle Emeviler devrinde Hâciblik unvanı ortaya çıkmıştır. Bu dönemde muhtemelen hâcib kâtiplerle aynı seviyede değerlendirilmiştir. Hâciblik kurumunun Endülüs Emevileri'nde daha ilk zamanlarından itibaren varlığı da ifade edilmiştir.⁷⁷ Endülüs Emevileri'nde hâciblik oldukça yüksek bir makam sayılmıştır. Öyle ki istibdat kuran kişiye hâciblik unvanı verilmiştir.⁷⁸

Yazılı metinlerde hâciblere hitap sözcüklerinden biri el-hâcib'ul-celil ifadesidir. Efendim anlamında "mevlaya" kelimesi de hâcibler için kullanılmıştır.⁷⁹ Türkçe de hâcib yerine "ağacı" tabiri de kullanılmıştır.⁸⁰ Kaşgarlı Mahmut, Tayangu, Mabeynci, Perdeci başı olarak zikretmiştir. Aslı "tayandı" fiilinden alınmıştır.

Karahanlı döneminde varlığını sürdüren hâciblik kurumunun en yetkilisi olan hâcibü'l-hüccab anlamında "ulu hâcib" tabiri kullanılmıştır.⁸¹ Devletler büyüyüp sınırlar genişledikçe hâciblerin sayısında artış göstermiştir. Gazneliler Devletinde hâciblerin sayısı artmıştır. Sayıları çoğalınca, hâciblerin amiri olmak üzere 329/940 yılında "Hâcibü'l- Hüccab" tayin edilmeye başlanmıştır. Gaznelilerde "hâcibü'l-hüccab" yani baş hâcib unvanı yerine "emir-i hâcib-i buzurg" ve "Subaşı Hâcib-i Buzurg" unvanları da kullanılmıştır.⁸²

⁷⁴ Taneri, "Hâcib", 14/508.

⁷⁵ İbn Havkal, *Kitab suretü'l-ard*, (Beyrut: Daru-sadr, 1938), 2/294.

⁷⁶ Ünal Kılıç, "Hâciblik", *İslâm Kurumları Tarihi*, 93. Ayrıca bk; Taneri, "Hâcib", 14/508.

⁷⁷ Taneri, "Hâcib", 14/508.

⁷⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/488.

⁷⁹ Kalkaşendi, *Subhü'l-a'sa fi sinaati'l-inşa*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin 8/137.

⁸⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 33-34.

⁸¹ Kılıç, "Hâciblik", 96.

⁸² Eroğlu, "Teşkilat Tarihi Açısından Farklı Bir Uygulama: Hâciblik", 184.

Hâciblik kurumu, Büyük Selçuklu Devletini kuruluşunda Gazneli ve Sasani Devlet yönetimini taklit eden Tuğrul Bey tarafından kurulmuş ve bu kurumun görevlilerine hâcib yerine ağaci denmiştir. Ağaci, ipekli kumaşı koruyan, gözeten kişi anlamını taşımaktadır. Büyük Selçuklularda baş hâciblere “hâcib-i kebir, hâcibü'l-hüccâb, hâcib-i hass, emîr-i hâcib,” unvanları verilmiştir. Tuğrul Bey zamanında baş hâcibler için hâcibü'l kebir kullanılsa da Anadolu Selçuklularında baş hâcib için emîri perdederan, emîr-i hâcib, melikü'l- hüccab gibi unvanlar kullanılmıştır.⁸³

Fâtımîler'de baş hâcibe “sâhibü'l-bâb” veya “hâcibü'l- hüccâb” denilmekle beraber, baş hâciblerin emrinde de hâcibler olduğu belirtilmiştir. Ayrıca kaynaklarda bu dönemde hâcib-i dîvândan bahsedilmiştir.⁸⁴

Mağrip'te kurulan devletlerde ise hâcib ifadesinin kullanımına rastlanılmamıştır. Sultanın kapısında bekleyip halkla görüşmesini sağlayan perdedarlık yapan kişi ve makam mevcuttur. Ancak hâciblik tabiri yerine “mizvâr (mazvar, ameçwar, hezvâr) ifadesi kullanılmıştır. Mizvâr, sultanın kapısında hizmet eden saray mensuplarının önde geleni ve komutanı anlamında kullanılmıştır.⁸⁵

Son olarak İbn Haldun eserinde hâcib yerine kullanılan davâdar ifadesinden bahsetmiştir. Doğudaki Türk devletlerinde, sultanın huzuruna giren halkı, görüşme ve selamlama konusunda uyulması gereken kuralların öğretilmesi hususunda ve üye ve belgeleri sultana takdim eden şahsa davâdâr (devîdar, sahib-i kalem) isminin verildiğinden bahsetmiştir.⁸⁶ Ayrıca perdedarlığı yapan kişiye, sır kâtibi ile sultanın yakın ve uzak bölge halklarıyla iletişim kurması için bulunan postacıların kontrolü görevini de vermişlerdir.⁸⁷

Yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda şöyle ifade edilmelidir ki; Emevi devletinden itibaren hâciblik olarak anılan bu makam için hâciblik kelimesinin yanı sıra başka ifadelerde kullanılmıştır. Devletlerin makama verdiği değer bağlamında değişiklik göstermesi de pek muhtemeldir. Bugün özel kalem müdürlüğü olarak

⁸³ Eroğlu, “Teşkilat Tarihi Açısından Farklı Bir Uygulama: Hâciblik”, 185.

⁸⁴ Kılıç, “Hâciblik”, 96.

⁸⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/490.

⁸⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/488. Ayrıca bk. Kalkaşendi, *Subhü'l-a'ş'a fî sinaati'l-inşa*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin 6/35.

⁸⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/488.

nitelendirilen hâciblik kurumu tarih sahnesinde anılmaya başlandığı günden itibaren varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

2.3. Hâciblik Kurumunun Tarihçesi

Devletler tarihinde tam olarak ne zaman ortaya çıktığı bilinmeyen bu kurumun Sasani-İran ve Bizans kültüründen alındığı ifade edilmişti. Kaynaklar Hz. Ömer'e İran'dan gelen elçilerin Hz. Ömer'in hâcibi ve harisi olup olmadığını sorması hâcibliğin İran kültüründe yaygın bir kullanımı olduğunu ifadesidir.⁸⁸ İslam'dan önceki dönemleri anlatan eserler incelendiğinde aslında cahiliye döneminde de hâcib ifadesinin kullanımına rastlamak mümkündür. Arap edebiyatına dair metinlerde sıklıkla hâciblerin bedeviler ve halkla arasında geçen ilginç diyaloglara yer verilmiştir.⁸⁹ Özellikle cahiliye şiirlerinde sıklıkla kullanımına rastlanılan hâciblik, Kabe'nin sidane ve hicabe görevini yapan kişiler içinde kullanılmıştır.⁹⁰

Halktan uzak kalan devlet başkanı halkının şikâyetlerini ve dileklerini dinlemek üzere, halk ile temasta bulunması gerektiği için yardımcılarında ve yakın adamlarından güvendiği birini kapısına memur etmiştir. İzinsiz girilmesini engellediği için bu kişiye hâcib ismi verilmiştir.⁹¹ Hâcibliğin kurumsallaşmasının bir diğer sebebi, devlet yönetimlerinin tıpkı Bizans ve Sasani devletlerinde olduğu gibi saray yönetimine geçilmesi ve onların yönetimlerinde var olan hâciblik görevinden etkilenmiş olmasıdır.⁹²

İslam'ın ilk döneminde sadece teşrifatçı ya da yardımcı olarak bilinen hâcibin ilk görev ve unvan tanımı Emeviler döneminde Muâviye veya Abdülmelik b. Mervân zamanında kurulduğuna dair görüşler mevcuttur. Kaynaklarda yer alan bilgiler, islâm müelliflerinin bu kurumu Sâsânîler dönemiyle başlatmak istediklerini gösterir. Kaynaklar "İbn Haldun'un Mukaddimesi'nde hâcibliğin İslâm tarihinde takip ettiği seyir hakkında verdiği bilgi tarihî gerçeklere uymaz ve daha çok nazarî bir mahiyet

⁸⁸ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferid*, 4/234.

⁸⁹ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferid*, 2/52-4/40- 4/43-4/75.

⁹⁰ Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Farisi el-Kerhi İstahri, *Mesalikü'l-memalik*, (Leiden: y.y. 346/957), editör M. J. de Goeje. Leiden: E.J. Brill, 1967, 1/387.

⁹¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/490.

⁹² Sarıçam- Erşahin, *İslam Medeniyet Tarihi*, 92.

arz eder.” ifadesine yer vermişlerdir.⁹³ Bu görev ve unvanın, Emevîler devrinde Bizans ve Sâsânî tesirleri altında saray hayatının başlamasından sonra ortaya çıktığını ileri sürenler de vardır.⁹⁴

Bu atflarda bahsedildiği gibi, Hâciblik, saray teşkilatı için büyük önem arz etmektedir. Henüz bir devlet teşkilatına sahip olmayan, yeni devlet statüsü kazanmış toplumlarda dahi bu kurumun izlerine rastlanmaktadır.

Farklı toplumlarda bazı değişiklikler olsa da genel olarak hükümdarın en yakın görevlilerinden biri konumunda bulunan bu görev için devlet adamlarının çabası da malumdur. Özellikle son dönemlerde gücünün ve etkisinin gittikçe artması, pek çok çevrede dikkat çekmiş ve ilgi odağı haline gelmesine sebep olmuştur.⁹⁵ Hemen hemen bütün devletlerde var olan hâciblik kurumunun devlet teşkilatı içerisinde zaman ve mekân bakımından görev anlayışının nasıl bir değişime uğradığı ve nasıl ilerlediği, teşkilat içerisindeki konumuna göre şekil almaktadır.

Genellikle bu makam bugünkü protokol müdürlüğü, özel kalem müdürlüğü, devlet başkanı muhafız alayı komutanlığı, yaverlik, sekreter, müşavir ve müsteşar gibi anlamlara gelmektedir. Sade ve külfetsiz bir hayat yaşayan, merasime önem vermeyen yeni devlet kurucuları, hâcibliğe ihtiyaç duymaz ve önemsemezler. Yönetime yeni adapte olmaya çalışmaları, önceliklerini başka noktalara çekmiştir. Fakat devlet büyüyüp sınırları genişlemeye başladığı zaman, bir taraftan herkesle görüşmenin zorluğu, diğer taraftan emniyet sıkıntısı, hükümdarların hâcib ve mabeynci tayin etmelerine sebep olmuştur.⁹⁶

2.3.1. Hâciblik Kurumunun Ortaya Çıkışı

İslam coğrafyasında farklı uygulamaları bulunan kurumların başında zikredebileceğimiz hâciblik, makam, konum, sayı ve saygınlık yönünden farklılıklar göstermektedir. Hâciblik makamı tarih boyunca hep aynı isimle anılmamakla beraber, aynı devlet içinde bile yeniden isimlendirilmeye gidilmiştir. İlk dönem eserlerine bakıldığında huddam- gılman ve harem- hâcib ifadeleri beraber

⁹³ Taneri, “Hâcib”, 14/508.

⁹⁴ Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Dâhiliye Nezareti Tarihi*, 63-64.

⁹⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/491.

⁹⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/491.

kullanılmıştır.⁹⁷ Saray büyükleri yani erbab-ı seyf grubuna dahil olduğundan bahsedilen hâcibik hemen her devlet teşkilatlanmasında yer almıştır.⁹⁸

İlk dönem kaynakları ele alındığında, Hz. Peygamber'in hâciblerinin varlığından bahsedildiği bilgisine rastlanılmaktadır.⁹⁹ Verilen bilgiler Enes isimli bir hacibinin varlığının yanı sıra¹⁰⁰ Rum asıllı bir hacibinin olduğu bilgisine de yer vermiştir.¹⁰¹ Hatta Kettani kaleme aldığı eserinde, Hz. Peygamber'in kapısında gece ayrı gündüz ayrı bir kapıcının beklediği bilgisine yer vermiştir.¹⁰² kaynaklarda değinilen bu bilgiyle hâciblik kurumunun emeviler döneminde kurulduğu bilgisi çelişiyor gibi görünse de, Hz. Peygamber döneminde bahsedilen hâcibliğin kapıcı ve perdedar anlamından fazlasını taşımadığı muhtemeldir. Ayrıca hadiste geçen Hz. Peygamber'i tanımayıp Hz. Peygamber'e karşı sesini yükselten kadının özür dileyebilmek için huzura çıkmak istemesi ve kapıda kapıcının bulunmadığı¹⁰³ bilgisine yer verilmesi hâcibliğin kapıcılık manasında kullanıldığını doğrular niteliktedir.

Hz. Peygamber döneminde adli işlerin güzel bir şekilde yürütülebilmesi için güçlü bir devlete ihtiyaç duyulmuştur. Ancak İslam Devleti'nin siyasi gücü daha yeni yeni belirir hale gelmiştir. Hicretten hemen sonra İslam Devleti kurulmuştur. İlk olarak Müslümanlar arasında kardeşleştirme yapılmış ve daha sonrasında Medine'de yaşayan Hristiyan, Yahudi ve Müşrik araplarla bir antlaşma imzalamıştır. Antlaşma yapılan grupların askeri, mali, adli ve idari hususlardaki sorumluluk ve hareket alanını belirten 52 maddelik bir anayasa ortaya koyulmuştur.¹⁰⁴

Hz. Ebubekir idari mekanizmayı sevk ve idare etmeye Hz. Peygamberin bıraktığı yerden devam etmiştir. Devlet fonksiyonlarının ideal bir şekilde

⁹⁷ İstahri, *Mesalikü'l-memalik*, 1/149.

⁹⁸ Kalkaşendi, *Subhü'l-a'sa fi sinaati'l-inşa*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin 3/564.

⁹⁹ Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir b. Muhammed Kettani, *Nizamü'l-hükümeti'n-nebeviyye*, thk. Abdullah Halidi, (Beyrut: Dârü'l-Erkam, ts.), 1/91-92.

¹⁰⁰ Kettani, *Nizamü'l-hükümeti'n-nebeviyye*, thk. Abdullah Halidi, 1/91.

¹⁰¹ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata & Mustafa Abdülkadir Ata & racea Nuaym Zerzevir, 3/289. Ayrıca bkz. İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferid*, 4/244.

¹⁰² Kettani, *Nizamü'l-hükümeti'n-nebeviyye*, thk. Abdullah Halidi, 1/96.

¹⁰³ Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, trc. Mehmed Sofuoğlu (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1987), "Cenaiz" 31 (No. 44).

¹⁰⁴ Fahreddin Atar, *İslâm Adliye Teşkilatı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, (y.y.: DİB Yayınları. ts.),35. Detaylı bilgi için bkz. Salih Tuğ, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1969), 31.

yürütülmesini sağlamıştır. Diğer alanlarda olduğu gibi adli sahada da birtakım faaliyetler gerçekleştirmiştir. Elbette ki iki yıl gibi kısa bir sürede reform sayılabacak yenilikler yapılamamıştır. Hz. Ebubekir, başkent Medine’de adli işlerle uğraşması için Hz. Ömer’i görevlendirmiştir.¹⁰⁵

Hz. Ömer zamanında idari işlerin yürütülebilmesi için önemli gelişmeler olmuştur. Amme hizmetlerinin muntazam şekilde ilerleyebilmesi için divanlar kurulmuştur. Böylece idari mekanizmada büyük bir inkişaf meydana gelmiştir.¹⁰⁶ İşte İslam devletinin ilk dönemi bu gibi idari yapılanmanın oluşmasıyla geçmiştir. Kurumsal anlayış ya da teşkilat yapısı zamanla olgunlaşmıştır.

Hucubiyet diye de tabir edilen bu makam, ilk olarak Emevî halifelerinden Abdülmelik bin Mervan’ın hilâfeti zamanında Emevî Devleti’nde tahsis edilmiştir. Aslında hâciblik kurumunun Emeviler döneminde kurumsallaşması ve hâciblerin devlet görevlileri arasına dahil edilmesi, tamamıyla ihtiyaca binaen gerçekleşmiştir.¹⁰⁷ O zaman en önemli vazifesi, halk ile Sultan arasında aracı ve perde olmak idi. Daha sonra Abbâsîler de onları takip etmiştir.¹⁰⁸ Tarihçiler, İslâm öncesi Türk devletlerinde de bulunan hâcibliğin kaynağını Sâsânîler zamanına kadar götürmüşlerdir.¹⁰⁹

Abbâsi Devletinin vezirlerden sonra gelen devlet memurları arasında Hâciblik (hicâbet) bulunmaktadır. Sâhib’üs- sitâre=perdedâr da denen hâcib, halifenin özel kalem sahibidir, halifenin kapısında bekler ve büyük bir güce sahiptir. Bütün Türk İslam devletlerinde reaya ve halk ile devlet arasındaki ilişkileri yöneten kişi olarak bilinir.¹¹⁰

Abbâsi Devletinde icranın başı olan halife tarafından tesis edilen idari teşkilatı incelemenden önce, idari teşkilatta görev alan memurların derecelendirilmesi ile ilgili bir tasnife gitmek gerekmektedir. Abbâsi Devletinde ve onu takip eden birçok Müslüman devlette, devlet memurları iki sınıfa ayrılmaktadır: Birincisi, ifası

¹⁰⁵ Atar, *İslâm Adliye Teşkilatı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, 56.

¹⁰⁶ Atar, *İslâm Adliye Teşkilatı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, 58.

¹⁰⁷ Ünal Kılıç, “Hâciblik”, *İslâm Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 94.

¹⁰⁸ Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Dâhiliye Nezareti Tarihi*, 61-62.

¹⁰⁹ Taneri, “Hâcib”, 14/508.

¹¹⁰ Ahmet Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Dâhiliye Nezareti Tarihi*, (Ankara: TİAV Yayınları, 2015), 60.

için ilmî bir yeterlilik şartı aranmayan ve şahsî idare ve dirayet kabiliyetine bağlı olan memuriyetler ki bunlara, erbabı-ı seyf (kılıç sahipleri) denmiştir. Bu kimseler Osmanlı Devleti'nde "askeri sınıf" adını almıştır. Devletin en üst memuriyetleri bu gruba girer. Vezîrler, hâcibler, nakîbler ve dîvân re'îsleri gibi. İkincisi ise, ifası belli bir ilmî yeterliliğe bağlı olan memuriyetlerdir ki bunlara erbâb-ı kalem (kalem sahipleri) denmiştir. Osmanlı Devleti'nde bu gruba ilmiye sınıfı denmiştir. Bu ikili taksim, Fatımîler, Eyyûbiler ve Memlûklerde aynen, diğer Müslüman devletlerde ise değişik isimlerde uygulanmıştır.¹¹¹

Büyük Selçuklu Devleti'nde vezirlerin hâciblerinin bulunduğu siyasetnamede aktarılan bir olaydan dolayı bilinmektedir. Siyasetname'de aktarılan olayda vezir Nizamülmülk hâciblerin görevini yapmadıklarından yakınmaktadır.¹¹² Vezir hâcibi için "hâcb-i hass tabiri kullanılmaktadır."¹¹³

Osmanlı Devletinden önce gelen bütün Türk İslam devletlerinde, Anadolu Selçuklu Devleti dâhil olmak üzere, daha çok Abbasî Devletindeki devlet yönetiminin izlerine rastlanılmaktadır. Özellikle kurumlar için kullanılan isimlerde Abbâsi geleneği ön plana çıkar. Bu terimlerden biri de önemli görevleri üstlenmiş olan "Hâciblik" kavramıdır.¹¹⁴

İslam devletlerinin sınırları genişleyip, nüfusu artınca sultan, saray işleriyle ilgilenen yardımcılarına ihtiyaç duymuştur. Bu yardımcı önceleri kâhya unvanını almıştır. Kâhya her türlü maddiyata ihtiyaç duyulan işten sorumlu kişidir. Bu sebeple zamanla hâcib unvanıyla anılmaya başlanmıştır.¹¹⁵

2.3.2. Hâciblerin Görevleri

Hâciblik bugünkü özel kalem müdürlüğüne benzetilebilir. Temel görevi, makamlarına ve işlerinin aciliyetine göre insanları halifenin huzuruna çıkarmaktır. Hiç kimse hâcibin onayı olmadan halifenin huzuruna çıkamazdı. Kaynaklarda sadece namaz için çağırın müezzin, mühim bir posta getirmiş olma ihtimaline karşın postacı ve getirdikleri yemek bozulabileceği için yemek getiren kimse için böyle bir onay

¹¹¹ Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Dâhiliye Nezareti Tarihi*, 61.

¹¹² Nizamülmülk, *Siyasetname* trc. Mehmet Taha Ayar, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, ts.), 221.

¹¹³ Eroğlu, "Teşkilat Tarihi Açısından Farklı Bir Uygulama: Hâciblik", 186.

¹¹⁴ Taneri, "Hâcib", 14/508.

¹¹⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/489.

aranmadığı yer almaktadır.¹¹⁶ Hâcibler her ne kadar kapıcı veya perdedar ismiyle anılsalar da tek vazifeleri ziyaretçileri hükümdarın huzuruna hazırlayıp çıkarmak değildir.¹¹⁷

İslam'ın ilk dönemlerinde Hz. Peygamber'in huzuruna kabul için gelen elçilerin teşrifat işleriyle hâcibler ilgilenmiştir. Hükümdarın oturduğu yere izin almadan girilmesine engel olan, gelen makam sahipleri ve hükümdarın halkı selamlama ve halkın hükümdarla konuşma hususunda dikkat edilmesi gereken kuralları öğretmekte hâcibin vazifelerindendi. Buna dikkat edilmesinin sebebi de huzura kabul edilen kişinin bilmeden bir kusur işleyip ceza almasını engellemek içindir.¹¹⁸ Hatta bu sebepten ötürü de devletler iki türlü kapıcı (hâcib) tayin etmeye başladıkları bilinmektedir. Hâciblerden biri hükümdarı halktan perdeleyen genel anlamdaki kapıcıydı. O, kabul zamanlarında halkı huzura çıkarırdı. Sultani halktan koruma görevi de denebilir.¹¹⁹ Diğer hâcib ise, özel mahiyette sarayda hükümdarın özel hizmetlisi konumunda ve hükümdara en yakın görevli durumundadır.

Hâcib huzura gelen kişileri önce kendi dinler, sorunu kendi çözebilecek ya da yardım edebilecek ise hükümdara hiç iletmezdi. Veyahut hükümdarın verdiği cevaplar doğrultusunda kişileri yönlendirirdi. Toplu kabuller yahut merasimlerde huzura çıkacak kişilerle, toplu törenlere kimin katılacağını ve devlet erkanının rütbelerine göre oturma düzeninde nereye oturacaklarının planını da hâcib yapardı. Aslı görevlerinden en önemlisi protokol kaidelerini yerine getirmek olan hâcibler hükümdarın has adamlarından ve tanınmış kimselerden olanlar tahtın etrafında (çepeçevre) ayakta dururlardı. Eğer bir kimse onlar arasında ayakta durmak isterse, dergâh hâcibi onu uzaklaştırırdı.¹²⁰ Hâcibler protokolde vezirden sonra gelirdi. Hâciblerde diğer saray erkani gibi vezirin önünde ayakta dururlardı. Ancak hâcibler bazen istediklerini vezire yaptırabiliyorlardı.¹²¹ Bu durum hâcibin idari teşkilatta söz sahibi olduğunun göstergesidir.

¹¹⁶ Ünal Kılıç, "Hâciblik", 95.

¹¹⁷ Taneri, "Hâcib", 14/508.

¹¹⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/488.

¹¹⁹ Kalkaşendi, *Subhü'l-a'sa fî sinaati'l-inşa*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin 4/20.

¹²⁰ Eroğlu, "Teşkilat Tarihi Açısından Farklı Bir Uygulama: Hâciblik", 183-184-185-186.

¹²¹ Eroğlu, "Teşkilat Tarihi Açısından Farklı Bir Uygulama: Hâciblik", 184.

Mezalim günleri dâhilinde, haksızlığa uğramış ya da hak talep eden kişileri ve maruzat bildirecek olanları huzura hâcib çıkarır ayrıca mezalime çağırılacağı zamanı hâcib tayin ederdi.¹²² Endülüs Emevileri'nde halifenin işlerini yapan kişi olan hâcib, herhangi bir sefer ya da seyahat esnasında kortej gibi hükümdarın önünde ilerlemiştir.¹²³

Hâciblerin önemli görevlerinden biri de hükümdarı olası saldırılardan korumaktı. Çünkü hükümdarlar, isyancıların kendilerine suikast düzenlemesinden korkuyorlardı. Bunun yanı sıra kapının açık kalıp, başlarına kalabalığın toplanması ve hükümdarların bu sebeple önemli işlerinden alıkonmasını engellemekte hâciblerin görevlerindendi.¹²⁴ Ayrıca ihtiyaç sahibi olan kimseler, hükümdarın kapısına yığılıp, meseleleri doğru bir şekilde anlamasına engel olmasın diye o kalabalığı oradan uzaklaştırma işiyle de hâcib ilgilenirdi.¹²⁵ Sarayda sultan ile vezirin münasebetlerini saray hâcibleri tanzim ederdi. Hâcib sultan ile görüşüp onun sözlerini vezire tebliğ ederdi. Vezirin başında bulunduğu meclis ile sultan arasındaki irtibatı da hâcib tertip ederdi.¹²⁶

Hâcibin görevleri de son derece detaylı olarak Yusuf Has Hâcib'e ait olan Kutadgu Bilig adlı eserde kaleme alınmıştır. Hâcibin başlıca görevi olan halk ile hükümdar arasında iletişim sağlama görevine ek olarak üstlendiği diğer görevlerden biri de elçiler ile ilgilenmektir. Buna göre hâcib olan kişi, elçilerin geliş ve gidişlerinde onları karşılayarak uğurlar. Dönüşleri için verilen izinlerin ayarlamasını yapar, aynı zamanda çeşitli ihsan, hediye ve sairenin de teminini sağlar. Elçiler için kalacak yer ayarlanması, yiyecekleri ile içeceklerinin temin edilmesi, hediye verilecekse bunların sunulması gibi görevlerle de ilgilenmektedir. Bunlara ek olarak elçi kabul merasimlerinin kurallara uygun olarak düzenlenmesi de hâciblerin yapacağı işler arasında yer almaktadır. Bununla beraber, Ulu hâcib ve diğer hâciblerin emrinde gulamların olduğu da yukarıda bahsi geçen Ay-Toldı hikâyesinden de anlaşılabilir. Yusuf Has Hâcib yahut nam-ı diğer

¹²² Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, (Ankara: TTK Basımevi, 2002), 135.

¹²³ Kalkaşendi, *Subhü'l-a'ş'a fî sinaati'l-inşa*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin 6/35.

¹²⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/485.

¹²⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/484.

¹²⁶ Eroğlu, "Teşkilat Tarihi Açısından Farklı Bir Uygulama: Hâciblik", 184.

Balasağunlu Yusuf, bunların genellikle “hâcib kişisi” ya da “oğlan” olarak isimlendirildiğini ifade etmektedir.¹²⁷

Hâcibin sahip olduğu görevler tüm bu bilgilere bakılarak genel hatları ile:

En yüksek rütbeye sahip beyler ile en yoksul kişilere kadar tüm tebaanın derdini dinlemek, gerekli durumlarda sorunları yahut arzularını huzura arz etmek yahut bu dilek ve sorunları hükümdara ileterek, onun verdiği cevap doğrultusunda hareket etmek ve tebaadaki bu kimseleri yönlendirmek.

Merasim yahut toplu kabul törenleri esnasında huzura çıkacak olan kişiler ile toplu merasim törenine katılım sağlayacak devlet büyüklerini rütbelerini göz önüne alarak oturma düzeninde yerlerine yerleştirmek.

Mezalim günleri dâhilinde, haksızlığa uğramış olan ve hak talep eden kişileri ve ötükcileri (maruzat bildirecekler) huzura çıkarmak.

Yabancı elçilerin yemek, barınma, hediye vesair işlerinin bütünüyle ilgilenmek olarak¹²⁸ ifade edilebilir.

Türk-İslam devletlerinde hâciblik vazifesi için gulâmlar tercih edilirdi. Gulâmı, hâcib olarak yetiştirme görevini de hâcib yerine getirirdi.¹²⁹ Bu noktada gulâmlar ve hâciblik ilişkisine değinmek, hâciblik kurumunun etnik kökenini anlayabilmek açısından önemlidir.

2.3.3. Gulâmlar ve Hâciblik

Gulâm sözlükte “erkek çocuk, delikanlı; azat edilmiş köle, genç hizmetkâr, efendisine bağlı muhafız” anlamlarını taşıyan arapça bir isim olup çoğulu gılmândır.¹³⁰ Gulâmların saray ve orduda hizmet ettikleri bilinmektedir. Saray içinde çok farklı görevlere getirilen gulâmların, hâciblik kurumuyla ilişkileri ele alınmaya çalışılacaktır.

Gulâmlar, aslında köle olan genç hizmetkârlardır. Tarihte gulâmların çoğunlukla yetim olduğu bir nevi devşirme sistemi ile saraya getirildikleri de

¹²⁷ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 133-134.

¹²⁸ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 135.

¹²⁹ Eroğlu, “Teşkilat Tarihi Açısından Farklı Bir Uygulama: Hâciblik”, 183.

¹³⁰ Mustafa Zeki Terzi, “Gulâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/178.

bilinmektedir.¹³¹ Gulâmlar efendilerine sadık olmalarıyla da öne çıkmışlardır. Saray da Türk gulâmlara askeri ve idari yapıda önemli vazifeler verilmiştir. Bu sayede saraydaki vazifelerinden ayrılmış olsalar dahi hâcib unvanını hep kullanmışlardır. Birçok önemli görevde bulunan gulâmlar bir tek vezaret makamına getirilmemişlerdir. Devletin en önemli makamı diye zikredilen vezirlik makamı hep korunmuştur. Gulâmlardan yetişen hâcibler yalnız umumi valilik ve kumandanlık gibi görevlere tayin edilmişlerdir. Bu sayede merkezi idaredeki divanların dışında bırakılmışlar ve hiçbir zaman vezaret makamına getirilmemişlerdir.¹³²

Bu durum özellikle IX. yüzyıl başlarında kendini göstermeye başlamıştır. İran asıllı asker ve sivil bürokrasi bu dönemde saf dışı edilirken, Türk gulâmlar boşalan yerlere yerleştirilmeye başlanmıştır. Bunun başlıca nedenleri, Türklerin halifelere karşı kusursuz itaatleri, askeri ve üstün yetenekleri, isyan bastırma konusunda gösterdikleri başarılarıdır.¹³³ Özellikle halife Mutasım döneminde, hilafet artık Türkler ile birlikte anılmaya başlanmıştır. Halifenin muhafız kuvvetlerinin tamamı Türklerden müteşekkildi. Türkler kendileri için tahsis edilen mahallelerde, eşleri-çocukları ile birlikte yaşamakta idi. Ayrıca kendilerine özgü yetenek ve özelliklerini kaybederek asimile olmamaları için, başka unsurlar ile karışmamalarına azami dikkat gösterilmiştir. Bu dönemde Türkler; özellikle Anadolu'da Bizans'a karşı yürütülen gaza hareketlerinin öncüsü olmuşlardır. Aynı zamanda çeşitli nedenlerle çıkan iç karışıklıkların bastırılması, yerel hanedanlık mücadeleleri gibi işlerde de sıklıkla yer almışlardır. Yalnızca merkezde değil, taşrada da kendilerine valilik, hâciblik veya vezirlik gibi görevler de verilmiştir.¹³⁴

Hâciblik vazifesine getirilmek istenen gulâmlar, yine hâcibler tarafından yetiştirilmişlerdir. Görevli hâcib, gulâmın her şeyinden sorumlu olmuştur. Kaynaklarda verilen bilgiye göre, hâciblerin sorumluluğunda olan gulâmlardan üçü Melikşah tarafından cezalandırılacakları korkusuyla kaçmış, sultan ise bu durumdan hâcibi mesul tutmuştur.¹³⁵

¹³¹ Terzi, "Gulâm", 14/178.

¹³² Köprülü, "Hâcib", 5-1/32.

¹³³ Okudan, "Ebû Bekr Şibli: Hayatı ve Tasavvuf Tarihindeki Yeri", 213.

¹³⁴ Ömer Soner Hunkan, "Orta Çağ İran'ını Anlamak; Firdevsî, Nizamü'l-Mülk, Sabbah ve Hayyam", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (2006), 83.

¹³⁵ Eroğlu, "Teşkilat Tarihi Açısından Farklı Bir Uygulama: Hâciblik", 183.

Ölen hükümdarların gulâmlıktan yetişme hâcibleri genellikle tahta yeni çıkan hükümdarın döneminde de görevlerine devam etmişlerdir. Gulâmlar, ne kadar yetenekli ve becerikli olursa olsun 8 sene hizmet ettikten sonra “otakbaşılık” unvanını hak eder, sonra sırasıyla, diğer unvanları alarak hâcib makamına yükselirlerdi.¹³⁶ Hatta satın alınan gulâm, bir yıl çizme giyip hizmet edince, visak-başı hâcibe, oda bu durumu padişaha bildirirdi.¹³⁷

Hâcibler eğer gulâmlardan seçilecekse özellikle Türk gulâmlar tercih edilirdi. Çünkü Türklerin askeri yönü baskın ayrıca cesur ve savaşçı bir kimliğe sahiplerdi. Hâciblik görevine; hükümdara sadakatini ispatlamış olan gulâmların çocukları ve saray hizmetinde yetişmemiş olan kimseler de getirilebilirdi.¹³⁸

Bir nevi devşirme kökenli olan hâcibler,¹³⁹ belirtildiği gibi sıklıkla Türkler arasından seçilirdi. Kaynaklarda Türkler dışında yabancı uyruklu hâciblerden de ismen bahsedilmektedir. Hatta Hz. Peygamber’in rum asıllı bir hâcibinden, habeş ve kıpti asıllı hadimleri olduğu dile getirilmiştir.¹⁴⁰

2.3.4. Hâcibte Bulunması Gereken Özellikler

Hâcib unvanını taşıyacak kişinin belirli özelliklere sahip olması gerekirdi. İslam âlimleri hâcibte bulunması gereken sıfatları üç grupta toplamışlardır: Birincisi, güleç yüzlü ve mütevazı olmalı ki insanlarla münasebetleri güzel yürütebilsin. İkincisi, zeki olmalı ki kamu hizmetlerini tanzim edebilsin ve insanların iyileriyle kötülerini birbirinden ayırabilsin. Üçüncüsü ise, kuvvetli ve dirayetli olmalı ki halifeyi ve halkı koruyabilsin.¹⁴¹

Sâbî, Rüsûmü dâri'l-hilâfe isimli eserinde, “Hâciblik kanunları ve yönetmelikleri protokolü” diye bir başlık açmış ve hâcibin özelliklerini şöyle

¹³⁶ Köprülü, “Hâcib”, 5-1/31.

¹³⁷ Eroğlu, “Teşkilat Tarihi Açısından Farklı Bir Uygulama: Hâciblik”, 183.

¹³⁸ Eroğlu, “Teşkilat Tarihi Açısından Farklı Bir Uygulama: Hâciblik”, 184.

¹³⁹ Ebü Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu Bağdad ev Medîneti's-selâm*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 8/414.

¹⁴⁰ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata & Mustafa Abdülkadir Ata & racea Nuaym Zerzevir, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 3/289. Ayrıca bkz. İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferid*, 4/244- 5/8.

¹⁴¹ Taneri, “Hâcib”, 14/508.

sıralamıştır: “Hâcib, güler yüzlü, adaletli, olgun, tecrübeli ve hikmetli olmalıdır. Padişahın işlerini ihmal etmeden yürütmeli ve tutarlı olmalıdır.”¹⁴²

Karahanlılar döneminde yaşamış olan Yusuf Has Hâcib, eserinde hâcibin sahip olması gereken özellikleri detaylı bir şekilde sıralamıştır. Buna göre Ulu Hâcib çok dürüst, çok emniyetli ve iyi, aynı zamanda dini bakımdan eksiklik taşımayan bir kimse olmalıdır. Çünkü bir kişinin soyu iyi ise kendisi de iyi olacaktır ve halk için de iyilik isteyecektir. Tabiatının iyi olması, ağzından çıkacak sözleri tartmasını sağlayacak, temiz iş yapacaktır. Aynı zamanda eserde hâcibin hayâ sahibi, gözü tok ve nazik olması gerektiği de ifade edilmiştir. Gözü tok olan kişinin rüşvete boyun eğmeyeceğinden devlet için faydalı olacağı belirtilir. Çünkü “hâcib rüşvet alır ise, bey gülünç duruma düşer.”¹⁴³

Bu bilgilere ek olarak eserde, hâcibin zeki olması, sakin tabiatlı olması, şefkatli davranması gibi özelliklerine de değinilmiş olup, görevleri de bu bahiste dile getirilmiştir. Yusuf Has Hâcib, hâcibliğin, işlerin en büyüğü ve en incesi olduğunu ifade etmiştir. Eserde belirtildiğine göre bir kimsenin hâcib olabilmesi için şu on özelliğe sahip olması gerekmektedir: “keskin göz, delik kulak, geniş gönül, yüz, kıyafet, boy, dil, anlayış, akıl ve bilgi; tavır ve hareketleri de bunlara denk olmalıdır. Bir beyin gösteren yüzü hâcibdir ve kanun, örf ile usulü yerine getirmek hayli ince bir iştir. Ulu hâcib işte bu ince işi yapmakla görevlidir.”¹⁴⁴

Hâcibler, hükümdarın fermanı ile göreve gelirlerdi. Makama geldikten sonra siyah libas, iki çatallı külâh ve altın kemer taşırlardı. Sadece hâcib-i büzürg değil, bütün hâcibler siyah libas giyerdi ve kendilerine hilat giydirilirdi. Kös, bayrak gibi emirlik alametleri verilir ayrıca hâciblere çeşitli hediyeler, köleler ve paralar da takdim edilirdi.¹⁴⁵

2.4. Hâciblik Kurumunun Askerî Yapı ile İlişkisi

Hâciblik kurumunda uygulamadaki bir diğer farklılık ise askerî mevkilerdeki görevlendirmelerdir. Atlı süvarilere ve orduya komuta eden subaylar yer yer

¹⁴² Ebü'l-Hüseyin Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rûsûmü dâri'l-hilâfe*, nşr. Mîhâil Avvâd, (Beyrut: y.y., 1406/1986), 1/54-1/71.

¹⁴³ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig*, (Ankara: TTK Basımevi, 1959),182.

¹⁴⁴ Arat, *Kutadgu Bilig*, 185.

¹⁴⁵ Eroğlu, “Teşkilat Tarihi Açısından Farklı Bir Uygulama: Hâciblik”, 184.

hâciblerden seçilmiştir. Orduda üstün başarı gösteren hâcib subaylar övülmüş, maaşlarında artış olmuştur. Hatta kimi zaman liyakatleri ve verimlilikleri hasebiyle ordu komutanlığına yükselmişlerdir.¹⁴⁶

Hâciblerin orduda yüksek kumanda rütbelerindeki sürekli hizmetleriyle de devlet hayatında büyük görevler oynadıklarını bilinmektedir. Aynı şekilde hâcib unvanını, orduların başında bulunup orduyu kumanda eden ve hükümdarın şahsi itimadını kazanmış olan saray amiri kullanmaktadır. Daha sonra saray, ordu ve eyalet teşkilatında mühim vazifelere tayin edilen kimseler tarafından da hâciblik unvanı kullanılmıştır.¹⁴⁷

Zaman zaman vezire bile rakip olan hâciblerin askeri görevlerde de yüksek makamlara getirilmesi olası bir durumdur. Yer yer hâciblerin vezirlik yaptığı da bilinmektedir.¹⁴⁸ Hükümdarın çok yakınında çalışması ve hükümdarı koruma görevi bulunması, hâciblerin askeri kimliğinin olduğunun bir göstergesidir. Hâcib, emir rütbesine haiz olarak Gazneli Devletinde ordu kumandanı, Subaşı vazifesinde bulunmuş ve bu unvanı kullanmıştır. Selçuklu Devleti, (Gazneli) hâcib subaşı emrindeki büyük bir Gazne ordusunu yenmiştir. Selçuklularda hâcib unvanı ordu mensupları için de kullanılmıştır. Bu unvan sahibi öncelikli olarak bir askeri kumandandı. Büyük Selçuklu hükümdarı Alp Arslan zamanında da hâcibler orduda yüksek kumanda mevkilerinde bulunmuşlardır. Alp Arslan'ın Kutalmış'a karşı açtığı savaşta öncü kuvvet kumandanı olarak Hâcib Erdem görevlendirilmiştir. Malazgirt savaşından sonra esir düşen Bizans imparatoru serbest bırakıldığında imparatora, başlarında iki tane hâcib bulunan iki yüz kişilik muhafız ordusu yol boyunca eşlik etmiştir.¹⁴⁹

Kaynaklar 635/1237'de Malatya'da subaşı olan kimsenin sultan maiyetinde olduğundan kuşku duyulmadığını aktarmıştır. Benzer durum 631/1233'te Harput'taki görevli içinde geçerlidir. Hâciblik kurumunun mevcut olduğu Anadolu Selçuklularında hâcib Zekeriyya, I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ikinci defa Anadolu

¹⁴⁶ Muhammed Nazım, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, (Cambridge: At The University Press, 1931), 142.

¹⁴⁷ Eroğlu, "Teşkilat Tarihi Açısından Farklı Bir Uygulama: Hâciblik", 186.

¹⁴⁸ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata & Mustafa Abdülkadir Ata & racea Nuaym Zerzevir, 8/332.

¹⁴⁹ Eroğlu, "Teşkilat Tarihi Açısından Farklı Bir Uygulama: Hâciblik", 187.

Selçuklu tahtına geçmesinde etkin bir role sahiptir. Anadolu Selçuklu devletinde geleneklere uyularak hâciblere emir unvanı verilmiştir.¹⁵⁰ Ancak bu uygulamanın geçersiz olduğu, hâciblerin askeri görevlerde bulunduğunu göremediğimiz tek devlet Harezmsahlardır.¹⁵¹

Genel olarak baktığımızda hâcib; kapı muhafızlığı bazen vezirlik, bazen kâhya, bazen saray muhafızlığı gibi birçok görevi yerine getirmiştir.¹⁵² Hükümdara ve idari teşkilata yakınlığı ayrıca saray bünyesinde yaşayıp saray olay ve olgularına hâkim olması da hâcibin görev yetkisini artırmıştır. Birçok alanda görev alan hâcibler, zaman zaman iktidar için bir tehlike unsuru haline gelmişlerdir. Bu sebeple bazen bu makam boş bırakılmıştır.¹⁵³

Hâciblik kurumu devletlerin kurulma dönemlerinden ziyade, daha çok yükselme, büyüme ve yıkılma dönemlerinde görülmektedir. İslam devletinin ilk zamanlarında Hz. Peygamber ve ilk dört halife zamanında hâciblik kurum olarak yoktu. Halk ve devlet adamları iç içeydi, halk ile tebaa arasına izin istemek dışında aracı koymak uygun görülmemişti. Onun için devlet adamı ve halk ayrılığı yoktu, içtimaî sınıflar mevcut değildi. Emniyet endişesi ve devlet işleri üzerinde rahat bir şekilde çalışılması düşüncesiyle, devlet adamlarını koruyan ve onların halkla olan münasebetlerini düzenleyen şahıslara elbette ki ihtiyaç vardır. Ancak bunun şartlar ve zaruretlerle sınırlı olması ve asgari derecede olması gerekir. Aksi halde hükümdarlar/ halifeler halktan kopmuş olurlar.¹⁵⁴

Devlet teşkilatında iyi önemli bir yer edinmiş olan hâcibler, bazen devlet idaresi için sorun teşkil etmiştir. Hükümdarın geniş yetkilerini rahatlıkla kullanan bazı hâcibler, saltanata geçmek için hükümdarı suikast düzenleyerek öldürmüştür.¹⁵⁵ Halk ayaklanmalarında etkin rol oynayan hâcibler, kontrol altına alamadıkları isyanlar sonucu kimi zaman öldürülmüş kimi zaman da valiyle beraber kaçmıştır.¹⁵⁶

¹⁵⁰ Atik, “Türklerde Haciblik Kurumunun Karşılaştırmalı Tarih Açısından Değerlendirilmesi”, 323.

¹⁵¹ Eroğlu, “Teşkilat Tarihi Açısından Farklı Bir Uygulama: Hâciblik”, 187.

¹⁵² İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/491.

¹⁵³ Taneri, “Hâcib”, 14/509.

¹⁵⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/491.

¹⁵⁵ Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, trc. Abdülkerim Özaydın (İstanbul: Bahar Yayınları, 1987), 11/29.

¹⁵⁶ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, trc. Abdülkerim Özaydın, 11/34.

Hemen her devletin saray ve idari teşkilat yapısı içerisinde kendine yer edinmiş olan hâciblik kurumu, ortaya çıkış süreci ve aldığı farklı isimler ihtiyaca binaen gerçekleşmiştir. Hâciblerin devşirme kökenli olduğunu söylemek, farklı etnik kökenlerden seçilmeleri payesinden bakıldığında yanlış olmayacaktır. Belirli özelliklere sahip olan kişiler arasından seçilen hâcibler, ifa ettikleri görevlerde sorun çözme odaklı hareket etmişler ve hükümdarın güvenini hep canlı tutmuşlardır. Ne zaman ki güç ve yetkisi iyice arttı o zaman devlet için bir tehlike unsuru olarak görülmüşlerdir. Askerî yönleri baskın olan hâcibler, savaş ve seferlerde etkin rol oynamışlardır. İsyanları bastırmakta mahir oldukları gibi birçok isyanı çıkaran da yine hâcibler olmuştur.

3. DEVLET TEŞKİLATI İÇİNDE HÂCİBLİĞİN YERİ ve ÖNEMİ

3.1. İslâm Devletlerinde Hâciblik Uygulamaları

Hakkında detaylı bilgilere ulaşmanın zor görüldüğü hâciblik teşkilatının farklı ülkelerdeki uygulanış biçimini görmek hem bilimsel açıdan hem de karşılaştırma yapma imkânı sunması bakımından dikkate değer olacaktır. Bu bölümde, genel olarak farklı dönem eserlerinde, farklı zaman dilimlerinde başlangıcının gerçekleştiği düşünülen Hâciblik teşkilatı ile ilgili olarak, çeşitli İslam devletlerinde uygulanış biçimine yönelik bilgiler sunulmuştur. Bu bilgileri verirken, her devlette kurumun özelliklerinin yeniden ele alınmasının sebebi, devletler arasında bir kıyaslama veyahut karşılaştırma imkânı sunabilmektir.

Emevîler, Abbâsîler dönemleri ile Afrika ve doğuda kurulan Müslüman-Türk devletlerin neredeyse tamamında mevcut olan Hâciblik Kurumu, özel kişilerden oluşmakta idi. Bu kişiler, hükümdarın güvenini kazanmış olan Başhâcib ve sarayda, orduda ve çeşitli vilayetlerde görev almış hâcibler idi. Bu devletlerde hâcibin büyük bir vazifesi ve önemi bulunmaktaydı. İlerleyen bölümlerde de görüleceği üzere hâcibler, teşkilat sıralamasında hemen hemen vezir ile eşdeğer bir konumda idi.¹⁵⁷

3.1.1. İslâmın İlk Dönemlerinde Hâciblik Uygulamaları

Hz. Muhammed ve Dört Halife Dönemi boyunca bir “Hâciblik” unvanının bulunmaması, bu kurumun olmadığı yahut kullanılmadığı anlamına gelmemelidir. Hz. Muhammed’in Enes (yahut Ebu Enese) adında bir hâcibi bulunduğundan bahsedilmektedir.¹⁵⁸ Will Durant, eserinde İslamiyet’in ilk dönemlerine ilişkin şu ifadeleri kullanmıştır:

“İdare yapısının başında “Hâcib” yani mabeynci bulunurdu. Nazarî olarak hâcibin görevi merasimleri idare etmek olduğu halde halifenin mutlak vekili ve vezir-î âzâmı sıfatı ile onun faaliyetlerini kontrol ederdi. Ondan sonra gelen en

¹⁵⁷ Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, 161.

¹⁵⁸ “Enese adlı hacib, Hz. Peygamber özel işleri ile meşgul olduğunda kapıda bekler, diğer zamanlarda ise halk ile peygamber arasındaki perdeyi kaldırırdı.” Ahmet Akgündüz, “Arşiv Belgeleri Işığında Dahiliye Nezareti Tarihi”, *İdarecilerin Sesi Dergisi*, (Eylül-Ekim), 93. Ayrıca bkz. Muhammed Abdülhay el- Kettani, *Et- Terâtîbu'l- İdariyye* (Hz. Peygamber’in Yönetimi), (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 1/101.

yüksek rütbeli memur vezir idi. Vezir, hükümet memurlarını ve devlet siyasetini tayin ederdi. Mansur'dan sonra vezirler, iktidar bakımından hâcibin üstüne çıktılar.”¹⁵⁹

Elbette bu döneme ait Hâciblik uygulamaları halen tereddüt içermektedir. Zira bazı tarihçiler ve İslam âlimleri, bu kurumun menşeyini (kurum olarak) Sâsânîler devrine dayandırmaktadır. Bazıları ise Emevîlerden itibaren görüldüğünü savunmaktadır.¹⁶⁰

3.1.2. Emevilerde Hâciblik

Emevîler dönemi, İslami pek çok kurumun ortaya çıktığı ve kurumsallaşmanın devlet olarak arttığı bir dönemdir. Yalnızca devlet teşkilatı bakımından değil, pek çok alanda da farklı özellikler ve yenilikler de bu dönemde görülmeye başlanmıştır. Emevîlerde bir kurum olarak Hâciblik ilk kez ortaya çıkmış kabul edilebilir. Bazı İslam âlimleri bu kurumun daha geç kurum haline geldiğini savunsa da eldeki belgeler, Emevîlerin kurumsal olarak hâcibliği benimsediğini göstermektedir.

Bu dönemde hâciblik bir kurum olarak ortaya çıkmıştır ve bu ortaya çıkış, İran ile Bizans'ın etkisiyle olmuştur. Emevîler döneminde saray hayatının şekillenmeye başlaması ile birlikte farklı ve çeşitli ihtiyaçların su yüzüne çıkışı da bu gelişimi tetikleyen önemli faktörlerden bir tanesidir. Özellikle Muaviye döneminde, hâcibliğin gerçek anlamda önemli olduğu görülmektedir. Muaviye, Haricîler tarafından bizzat kendisine, Hz. Ali'ye ve Amr b. As'a çeşitli suikastlar¹⁶¹ düzenlenmesi sonucu, bir hâcib yahut muhafız görevlendirmeyi uygun bulmuştur.¹⁶² Aynı zamanda halkın saraya kalabalık ve düzensizce girmesi, halifelerin dikkatini dağıtmakta, onları devlet işlerini yürütmekten alıkoyan bir eylem halini almıştır. Hâcib olarak görevlendirilen kişinin, bu karmaşaya bir son vermesi ve düzen

¹⁵⁹ Will Durant, *İslam Medeniyeti*, trc. Orhan Bahaeddin, (İstanbul: Kervan Kitapçılık, ts.), 68.

¹⁶⁰ Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Dâhiliye Nezareti Tarihi*, 93.

¹⁶¹ “Bu suikastlar sonrasında halifeler özel korumalar olmadan halk içine çıkmamış, vakit namazlarına dahi gitmemiştir. Hacib tarafından ortamın müsaitliği baş işareti ile belirtildikten sonra, halife ortama girmiştir.” Ali Hatalmış, “İslamın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevali”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/2 (Temmuz- Aralık/ 2013), 157.

¹⁶² Sarıçam- Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 2008, 96. Ayrıca bkz. Mehmet Emin Şen, “Abbassiler Döneminde İdari ve Mali Kadrolardaki Türkler”, *İstem Dergisi*, 13(2009): 240.

getirmesi, aynı zamanda çeşitli sebeplerle düzenlenmesi gereken merasimler ile de ilgilenmesi öngörülmekteydi.¹⁶³

Emevî halifelerinden bir tanesi olan Abdülmelik b. Mervan döneminde hâciblik, bir unvan olarak bu görev ile görevlendirilmiş kişilere verilmeye başlanmıştır. En önemli görevi ise sultan ile halkın arasında perde, aynı zamanda aracı olmaktır. Bu görev Abbâsîler döneminde de aynı şekilde yürütülecektir.¹⁶⁴

Hâciblerin atama yöntemi ile seçildiğine ilişkin bilgiler yine bu dönemde söz konusu hale gelmiştir. Bu dönemde eyaletlerin meydana gelmesi, ardından sınırların genişlemesi, devlet işlerinin çoğalması, güvenlik sorunu ve devlet işlerinde öncelikli olanların yapılabilmesi gibi nedenlerle valilerin dahi hâcibi olduğu belirtilmektedir. Bu dönem hâciblik görevi yapan kişiler, genellikle azatlılardan oluşmaktadır. Mervan b. Hakem'in azatlı hâcibi olan Muhammed b. Ebu Süheyl, Abdülmelik b. Mervan'ın azatlı hâcibi Ebü'z-Zü'ayzi Yusuf, Süleyman b. Abdülmelik'in azatlı hâcibi Sa'id, Ebu Ubeyd, Ebu Yusuf ve Muhammed b. Ebu Süheyl, Abdülmelik'in azatlı hâcibi Himyerili Adıyy b. İyyaş, Ömer b. Abdülaziz'in azatlı hâcibleri Servan ile Hubeyb, Yezid b. Abdülmelik'in azatlı hâcibi Halid bu duruma örnek verilebilecek isimlerdir.¹⁶⁵

Emevîlerin önemli ve son valilerinden biri olan Halid el-Kasrî'nin hâcibi olan Harun b. Miyâs ve Hişam b. Abdülmelik'in hâcibliğini yapan azatlı Galib b. Mes'ud ile son Emevî halifesi olan Mervan b. Nuh'un hâcibliğini yapan azatlı Süklab (bazı kaynaklarda Miklâs) da Emevî devrindeki hâciblere örnek olarak gösterilebilir.¹⁶⁶

İbn Abdürrabbih, eseri *İkdü'l-ferid*'de çok fazla yerde gerek isim gerek özellikleriyle Emevî ve Abbasî devleti dönemi hâciblerine yer vermiştir.¹⁶⁷ Hâciblik uygulamaları az da olsa şekil değiştirerek Abbâsîler döneminde de ön plana çıkan kurumların başında yer almaktadır.

¹⁶³ Sarıçam- Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 96.

¹⁶⁴ Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Dâhiliye Nezareti Tarihi*, 93.

¹⁶⁵ Hatalmış, "İslamın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevali", 155.

¹⁶⁶ Hatalmış, "İslamın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevali", 159.

¹⁶⁷ İbn Abdürrabbih, *el-İkdü'l-ferid*, 5/379-5/380-6/187-7/43-7/107-7/145.

3.1.3. Abbasilerde Hâciblik

Hâciblik geleneğinin Abbâsi Devleti'nin başlangıcından itibaren mevcut olduğu bilinmektedir. Bu dönemde saraydaki en önemli iki görevli, vezir ile hâcibdir. Ancak hâcibin rütbe bakımından vezirin altında yer alması dikkat çekicidir. Bu dönemde hâcibe asıl nüfuz kazandıran durum, hükümdarın en mahrem sırlarına dahi vâkıf olmasıdır. Bu dönemde var olan hâciblerin sayısı konusunda belli bir artışa gidildiği da bilinmektedir.¹⁶⁸ Ayrıca Halife Mu'tezid döneminde sarayda 25 hâcibin görevlendirildiğinden bahsedilir.¹⁶⁹ Bu hâciblerin ekserisi Mu'tezid'in babasının azatlı kölelerindendir¹⁷⁰. Bu döneme dair bilinmesi gereken hususlardan biri tüm hâciblerin Türklerden olmasına özen gösterilmesidir.¹⁷¹ Ayrıca Abbasîler döneminde hâciblerin şair ve edip kişiliklerinin de ön plana çıktığı dile getirilmelidir.¹⁷²

Abbâsîler döneminde hâcibler, maiyetlerinde sayıları 500'e varan hâcib vekilleri bulundurmakta idi. Abbasi sarayının debdebesi ve ihtişamı arttıkça hâciblerin sayısı da çoğalmıştır. Muktedir Billah zamanında saraydaki hâciblerin sayısı 700'e ulaşmıştı.¹⁷³ Bunların her birine de hâcib ismi verilmiş olup, 940 yılından itibaren Hâcibü'l Hüccablık görevi ortaya çıkmıştır.¹⁷⁴ Bu unvan, Abbâsîlerden sonraki devletlerde de söz gelimi Mısır'da Tolunoğulları, Endülüs Emevîleri başta olmak üzere Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular ve nihayet Anadolu Selçuklu Devleti'ne dek sayılarında ve görev alanlarında çeşitli farklılıklar ile yer almıştır. Bu kurum, Osmanlı Devleti bünyesinde "mabeyncilik" adı altında kullanılmıştır.¹⁷⁵

Türklerin özellikle Halife Me'mun tarafından Fars ve Arap toplumlara karşı denge unsuru olarak devletin hizmet sahasında istihdam edildikleri, etkinliklerini kardeşi Mutasım dönemi itibariyle güçlenerek arttırdıkları bilinmektedir. Türklerin

¹⁶⁸ Sarıçam- Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 96.

¹⁶⁹ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, 176.

¹⁷⁰ Köprülü, "Hâcib", 5-1/30.

¹⁷¹ Rifât Okudan, "Ebû Bekr Şibli: Hayatı ve Tasavvuf Tarihindeki Yeri", *Tasavvuf/İlim ve Akademik Araştırma Dergisi*, 19, (2007), 216.

¹⁷² İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata & Mustafa Abdülkadir Ata & racea Nuaym Zerzevir, 9/102.

¹⁷³ Köprülü, "Hâcib", 5-1/30.

¹⁷⁴ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, 176.

¹⁷⁵ Sarıçam-Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 97. Ayrıca Osmanlı'da mabeyncilik kurumu hakkında detaylı bilgi için bkz. Ali Akyıldız, "Mabeyn-i Hümayun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/283-286.

bu etkileri diğer halifeler döneminde de mevcuttur. Bazı halifeler döneminde de sarayda danışmanlık, hâciblik veya vezirlik yaptıkları gibi orduda askerlik ya da komutanlık görevleri de üstlenmişlerdir.¹⁷⁶

Halife Mutasım döneminde hâciblik görevine getirilen isimler arasında İnak, Eşnas, Vasıf ve Sima gibi isimlerin bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Halife Mütevekkil döneminde ise Türk hâciblerin halifeler üzerinde tam bir nüfuz kurdukları görülür. Bu durum öyle bir dereceye gelmiştir ki, halifeler kendilerinden kurtulmak için çareler aramaya başlamışlardır.¹⁷⁷

Mütevekkil dönemi ile birlikte, Türk komutan hâciblere karşı açıkça bir mücadele ve itimatsızlık döneminin başladığı görülür. Çünkü bu dönemdeki tayinler hemen hemen halifenin rızası olmadan gerçekleşmekte ve bu atamaların Türkler tarafından baskı yoluyla meydana geldiği görülmektedir. Hâciblik görevi, elinde iki önemli güç bulundurmaktadır. Bunlardan birincisi hâcib olarak çalışan kişilerin, halifeye çok yakın olarak yaşamaları ve erkânın da güvenliğini sağlamalarıdır. Bu iki görev için Sâmerâ Türklerinin kullanılmış olması doğaldır. İkincisi; hâciblerin halife, saray ve halifenin danışmanları ile doğrudan ilişki kurma hakkına sahip olmasıdır. Hâciblerin bu nedenle karar alma mekanizmasında etkin rol oynadıkları düşünülebilir.¹⁷⁸

Yukarıda belirtildiği gibi, ilk kez halife Mutasım döneminde kadrolara getirilen Türklerin bu kadrolardaki varlığı, sonra gelen tüm halifelerde de mevcut durumunu korumuştur. Halife Vasık döneminde İnak'ın Hâciblik görevini sürdürmesi, Muntasır döneminde hâcib olan Boğa es- Sağır ile Vâsif, aynı zamanda Müstain ve Mu'tezz arasındaki mücadelede de Müstain'i desteklemişlerdir. Ancak Mu'tezz'in halife olması ile mevkilerini kaybetmişlerdir. Bu iki hâcib ortadan kaldırılmış ancak yerlerine gelen hâcibler yine Türkler arasından seçilmiştir. Nitekim Mu'tezz döneminde Hâciblik görevini yürüten kişiler Salih b. Vâsif ile Bıyıkbey olmuştur.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Abdullah Duman, "Tarihte Kayıp Türkler Bağlamında İztarbet Savaşı", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 34 (2017), 463.

¹⁷⁷ Levent Öztürk, *İslam tarihi 2: Abbasiler Döneminde Müslümanlarla Türkler Arasındaki İlişkiler*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2012), 8-9.

¹⁷⁸ Şen, "Abbasiler Döneminde İdari ve Mali Kadrolardaki Türkler", 240.

¹⁷⁹ Şen, "Abbasiler Döneminde İdari ve Mali Kadrolardaki Türkler", 241.

Halifelerin en mahrem sırlarını bilen ve güvenlerini kazanmış olan hâciblerin büyük bir şahsi nüfuz elde ettikleri ve zaman zaman bunu suistimal ettikleri de bilinmektedir. Halife el- Mansur'un hâcibi Rabi' b. Yunus, Ya'kub b. Davud'u vezir tayin ettirmek için 100.000 dinar rüşvet almıştı.¹⁸⁰ Abbâsîler döneminde, Türk hâciblerden kurtulmak için onlara para teklif edildiği yahut valilik görevi sunulduğu da kaynaklarda zikredilen bilgiler arasında yer almaktadır. Halife Müktefi döneminde, hâcib Türk komutan Bedr'dir. Halife Bedr'den bu görevi almak ve onu etraftan uzaklaştırmak için ona Rey, Isfahan ya da Cibal'den birini tercih ederek valilik yapmasını teklif etmiş olup, Bedr bu görevi reddetmiştir. Bu durumda halife Müktefi, Bedr ile birlikte hareket eden Muhammed b. Kümüşçür, Muhammed b. İshak b. Kündâcık ve Hakan el Müflihî ile Hafif Ezgütekin'e 10 milyon dirhem para göndermiş ve böylece Bedr'in yalnız kalmasını amaçlamıştır. Bedr ancak bu sayede öldürülebilmiştir. Bedr'den sonraki dönemde kaynaklarda, halife Muktedir dönemine kadar Türk komutan ismi geçmemektedir. Bu da bir süreliğine de olsa Türklerin görevlendirmelerde yer almadığı sonucuna ulaşılmasına neden olmaktadır.¹⁸¹

321/933 yılında Râzî tarafından bir Türk komutan olan Selame el-Tuluni hâciblik görevine tayin edilmiştir. Emirü'l-Ümerâlık makamının ortaya çıkması ile Abbâsîlerde Hâciblik makamı gitgide önemini kaybetmiştir.¹⁸²

3.1.4. Endülüs Emevilerinde Hâciblik

Endülüs'ün fethi ilk islâm fetihlerinin son halkasını oluşturmaktadır.¹⁸³ Endülüs'ün müslüman araplar tarafından 93/711 yılında fethedilmesinden, 898/1492 yılında İslâm hakimiyetinin sona ermesine kadarki siyasi tarihi altı dönemden oluşmaktadır.

İslam'ın ilk iki devleti olan Emeviler ve Abbasiler'de görülen hâcib, devlet ricali ve halkın hükümdarla iletişimini sağlayan protokol memuru idi. Endülüs Emevileri'nde ise özellikle II. Abdurrahman döneminden itibaren hâciblik protokol memurluğundan çıkıp, Abbasiler'deki vezirliğe eşdeğer bir konuma taşınmış oldu. II.

¹⁸⁰ Köprülü, "Hâcib", 5-1/30.

¹⁸¹ Şen, "Abbasiler Döneminde İdari ve Mali Kadrolardaki Türkler", 242.

¹⁸² Şen, "Abbasiler Döneminde İdari ve Mali Kadrolardaki Türkler", 242.

¹⁸³ Mehmet Özdemir, "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/211.

Abdurrahman'ın saray teşkilatını yeniden düzenlemesi sonucu, hâcib devlet idaresinde Emir'den sonra ikinci kişi konumuna yükselmiştir. Saray kâtipleri ve vezirler ona bağlanmıştır. Böylece Endülüs'te, Doğu'da hüküm süren devletlerin aksine, vezirlik hâcibliğin önüne geçmiş oldu.¹⁸⁴

Endülüs Emevi devletinde hâciblik, hilafetten sonra en önemli kurum olmuştur. Endülüs'te uygulanan hâciblik sistemi iyi bir hadis eğitimi almış olan İbn Âmirle birlikte başlatılmaktadır.¹⁸⁵ Endülüs'te idarî bir makam olan hâciblik makamında bulunan şahıs, halifeyle görüşmek isteyen devlet adamları veya elçileri halifenin huzuruna çıkarmakla beraber, vilayetlerde görevli valilerin işlerini de takip ederdi. Ordunun liderliğini hâcibler yapardı. Bu makama gelen kişilerin öncelikle güvenilir olmaları, askeri işlerden anlamaları ve bilimsel donanımına sahip olmaları gerekirdi.¹⁸⁶

Halifeye yardımcı olması düşüncesiyle oluşturulan hâciblik saltanat sistemine dönüşerek babadan oğula geçer hale gelmiştir. Küçük yaştaki halifelere yardım etmesi amacıyla oluşturulan hâciblik, saltanat uygulamaları sebebiyle problemin kendisi olmuştur. Endülüs'te Âmirîler olarak bilinen bir dönemde İbn Âmirin iki oğlu zamanında elde edilen başarılarla herhangi bir muhalif hareket oluşmazken Abdurrahman b. Âmir'in zevk ve sefalet ehli bir yapısının olması hasebiyle tepkiler meydana gelmiştir.¹⁸⁷ Endülüs Emevi Devletinde hâciblik makamında bulunan kişiye o günlerde maaş olarak 80 dinar verilmiştir.¹⁸⁸

Endülüs Emevileri'nde hâciblik makamı vezirlikten sonra değil aksine vezirliğin önüne geçen bir makam olmuştur. Endülüs Emevilerinde, özellikle X. asırda hâcib, taşıdığı anlamı tamamen bırakarak, vezire tekabül eden bir anlam almış, yani mülki idarenin başında bulunup, hükümdarın emri ile birçok görevi yerine getirmiştir. Hatta hükümdarın naipliği görevini de üstlenmiştir.¹⁸⁹

¹⁸⁴ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, (Ankara: TDV Yayınları, 2016), 125.

¹⁸⁵ Mustafa Öztoprak, Endülüs Hadisçiliğinde Halifelerin Yeri, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/152.

¹⁸⁶ Fatma Çapan, "III. Abdurrahman ve Oğlu Hakem el-Muntasır Dönemlerinde Endülüs İlimi (H. 300-366/M. 911-977)", *The Journal of Academic Social Science*, 4/31 (Ekim/2016), 153.

¹⁸⁷ Öztoprak, "Endülüs Hadisçiliğinde Halifelerin Yeri", 152.

¹⁸⁸ Çapan, "III. Abdurrahman ve Oğlu Hakem el-Muntasır Dönemlerinde Endülüs İlimi (H. 300-366/M. 911-977)", 153.

¹⁸⁹ Köprülü, "Hâcib", 5-1/30.

İbn Haldun Mukaddime isimli eserinde Endülüs Emevileri'nde var olan hâciblik kurumunu şöyle aktarmaktadır: “bunlarda hâcib (kapu ağası), avamında havassın da sultanın katına (müsaadesiz) girmelerini engeller, sultanla vezirler ve bunların mührünü taşıyanlar arasında aracılık yapardı. Endülüs Emevileri'nde hâciblik gayet yüksek bir makamdı. Derebeyler için mülk anlamında en büyük olan, hükümdarın unvan ve payelerini benimsedikten sonra, genellikle “hâcib ve zu'l-vezareteyn” (iki vezirlik) diye zikrolunur ve bu iki vezirlikten biriyle asker, diğeriyle kalem vezirliklerini kasteder, hâciblik deyiimi ile sultanın avam ve havastan uzak tutulmasını, zu'l- vezareteyn ile de asker ve kalem daireleriyle ilgili yetkilerin elde toplanmasını kastederdi.”¹⁹⁰

Endülüs Emevileri döneminde hâcib, genellikle vezirler arasından seçilirdi. Vezirler ise devlet adamları ve toplumun önde gelen isimleri arasından belirlenirdi. Diğer taraftan hükümdar, bazı idarecileri sembolik olarak vezir unvanıyla taltif edebilmekte idi. Ayrıca “zu'l-vezareteyn” tabirinin kullanımına ilk olarak III. Abdurrahman döneminde rastlanılmaktadır. Bu unvanın kullanımının sembolik bir mahiyet taşıdığı tahmin edilmektedir.¹⁹¹

Endülüs Emevi Devleti'nin sonlarına doğru, hilafet makamında zayıf kişilerin geçmesinin doğal sonucu olarak, idari hayatta hâcibin nüfuzu iyice arttı. Bu dönemde art arda hâciblik kurumuna getirilen Âmiriler, fiilen birer hükümdar gibi hüküm sürdüler. Mülûkû't-Tavâif Dönemi'nde, bu devletlerin başında bulunan idarecilerin bir kısmı kendileri için hâcib unvanını kullanmıştır. Ancak, uygulamada onlar hükümdardan farksız bir şekilde hareket etmiştir. Bu dönemde hâciblik kurumu iyiden iyiye önem kazanırken, vezirlik kurumu bu durumun aksine büyük önem kaybetmiştir. Öyle ki, Hâcib Mansur tarafından kendisine vezirlik unvanı verilen Berberi Meğrave kabilesi reisi bu unvan hiç beğenmemiş, kendisini vezir diye çağıran bir adamını azarlamıştır. Bu durumun yanı sıra Murâbitlar ve Muvahhidler döneminde vezirlik kurumu kaybettiği önemi kazanmaya başlamıştır. Vezirliğin önem kazanmasıyla da hâciblik önem kaybına uğramıştır. Hatta Murâbitlar saray teşkilatı içinde hâciblik kurumuna hiç yer vermedi bile denilebilir. Muvahhidler döneminde hâcibliğe rastlanılmakta, ancak işleyiş olarak Endülüs Emevileri'nden

¹⁹⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/489.

¹⁹¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 126.

ziyade Abbasiler'in ilk dönemindeki uygulamaya benzediği söylenebilir. Yani Hâciblik bu dönemde de protokol memurluğundan ibaretti.¹⁹²

3.1.5. Karahanlılarda Hâciblik

226-608/841-1212 yılları arasında hüküm sürmüş olan Karahanlı Devleti'nin bulunduğu coğrafya Mâverâü'n-Nehr ve Doğu Türkistan olarak ifade edilmektedir. Uygur hanları hanedanına mensup olduğu öne sürülen bu devlet, İslam tarihinde "Hakaniyye" adıyla zikredilmektedir. Oluşumlarında Uygur, Karluk, Yağma, Çiğil ve Tukyü-Göktürklerin etkin rol oynadığı bilinmektedir. Devletin bilinen ilk hükümdarı Bilge Kül Kadir Han olup, kendisinden sonra gelen büyük oğlu Arslan Bezir ve küçük oğlu Oğul Çak hakkında çok detaylı bilgi bulunmamaktadır. Karahanlı Devleti¹⁹³ İslâmiyet'i resmen kabul eden ilk Türk siyasî kuruluşu olarak tanınmaktadır.

280/893 yılı itibariyle Talas şehri Sâ mânîler tarafından ele geçirilmiş ve burada bulunan tebaanın birçoğu Müslümanlığı seçmiştir. Bu aşamadan sonra özellikle Satuk Buğra Han döneminde iki devlet arasında bir dostluk hüküm sürmüştür. Daha sonraki hükümdarlar döneminde pek çok siyasi gelişme kaydedilmiş olup, 608/1212 yılında devlet sona ermiştir. Karahanlılar devlet ve saray teşkilatı bakımından diğer Türk devletleri ile de benzerlik göstermiştir.¹⁹⁴

İlk Türk devletleri arasında önemli yere sahip olan Karahanlı Devleti de Hâciblik uygulamasının mevcut olduğu devletlerden bir tanesidir. Genel olarak devlet teşkilatının dönemde mevcut olan durumundan da etkilendiği görülmüştür. Burada mevcut olan durum, elbette ki uzun zaman içerisinde gelişen ve olgunlaşarak meydana çıkan Türklerin hâkimiyet anlayışıdır. Bu anlayışa göre Türk hükümdarı, Tanrı tarafından ilahi bir lütuf ile donatılmıştır. Bu bakımdan Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak nitelendirilmiştir. Hükümdara karşı gelen Tanrı'ya karşı gelmiş

¹⁹² Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 126.

¹⁹³ İbrahim Kafesoğlu, "Asya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/517.

¹⁹⁴ Abdülkerim Özyayın, "Karahanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/405.

kabul edilir ki, bu anlayış ile Türklerin İslamiyet'i benimsemelerinin de önünü açmıştır.¹⁹⁵

Karahanlılar devrinde saray, hükümdar ve ailesinin yaşam alanı olduğu kadar; devlet işleri ve meselelerinin de çözüme kavuşturulduğu yerdir. Burada yer alan görevlilerin en önemlisi Ulu Hâcib'dir. Hâcibler ile buruk (buyruk)lar ulu hâcibi takip etmektedir. Bunların en önemli görevi, hükümdar ile halk arasında iletişim sağlamaktır.¹⁹⁶ Karahanlılar dönemi içerisinde Ulu hâcib ve diğer hâciblerin hakkında daha detaylı bilgi vermek yerinde olacaktır.

Karahanlı Devleti'nde Hâciblik Kurumu, esasında başından beri bulunmaktadır. Ancak isim karşılığı "tayangu"dur. Yusuf Has Hâcib şu şekilde aktarmaktadır: "Tayangu aslında hâcib demektir. Bu manada hâcib sözünün kullanımı yaygınlaştıktan sonra, tayangu terk edildi. Bu onların 'itimad etti' manasındaki 'tayandı (dayandı, güvendi)' sözlerinden gelmektedir. Hükümdar hâciblere güvenir. Reaya da onlara güvenir. Kendi dileklerini ve işlerini hâcib vasıtasıyla hükümdara iletir ve cevabını da onun vasıtasıyla alırlardı." Bu bilgi, bize Karahanlıların "tayangu" ifadesinden hâcibi tercih ettiklerini göstermektedir.¹⁹⁷

Karahanlı Devleti'nde hâciblerin başı olarak ifade edilebilecek olan Ulu Hâciblik görevi, saray teşkilatı içinde hükümdardan sonra, devlet teşkilatında ise hükümdar ve vezirden sonra gelen en önemli rütbedir. Hâcibler, hükümdar ile reaya arasında vasıta olma görevi üstlenmiş durumdadırlar.¹⁹⁸ Yusuf Has Hâcib, eserinde hâcibin nasıl olması gerektiği konusunda oldukça detaylı bilgilere yer vermiştir ki, bu bilgilere ileride değinilecektir.

Kutadgu Bilig'de, hâcibliğin önemini açıklayıcı bir de mesele yer almaktadır. Buna göre;

"Hükümdar kapusunda hizmet etmeyi düşünen Ay-Toldı, bu arzusunu arkadaş edindiği Küsemiş'e bildirir. Küsemiş, hükümdarın mahrem-i esrarı (sır ortağı) olan Has Hâcib'i yakından tanımaktadır. Ay-Toldı'nın isteğini ona anlatır.

¹⁹⁵ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992), 87.

¹⁹⁶ Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri*, 89. Ayrıca bkz. Özcan, *Memluk Devleti'nde Merkez Teşkilatı*, 7.

¹⁹⁷ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 131.

¹⁹⁸ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 131.

Hâcib: “ilk önce bana gelsin, sonra ben meseleyi hükümdara arz edeyim. Ne vakit geleceği ve hangi gün huzura çıkacağı tayin edilsin” der. Bunun üzerine Küsemiş ve Ay-Toldı saraya giderler. Kapuda attan inip yürüyerek içeri girerler. Hâcibin adamlarından biri gelerek onları karşılar. Nihayet hâcib onları kabul ederek oturmaları için yer gösterir. Küsemiş’in işi burada bitmiştir, çıkıp gider. Hâcib Ay-Toldı’dan ne istediğini sorar. O da hükümdara hizmet etmeyi arzuladığını, kapusunda çalışmak için kalkıp buralara kadar geldiğini bildirerek “hâcib münasip görürse, sözlerimin hükümdara arz edilmesini rica ederim” der. Hâcib de “ben önce senin sözünü, dileğinin ne olduğunu, senin kim olduğunu hükümdara arz edeyim. Sen şimdi sabret. Her işin müsait bir zamanı vardır. Acele etmemek ve işin zamanını beklemek lazımdır” diyerek onu geri gönderir. Nihayet uygun bir zamanda hâcib meseleyi hükümdara açar, Ay-Toldı’nın hal, tavır ve asaletini hükümdara anlatarak, onun akıllı ve bilgili bir kimse olduğunu arz eder. Hükümdar onu görmeyi, huzuruna getirilmesini ister. Hâcib huzurdan çıktıktan sonra gulamlarından birini koşturarak Ay-Toldı’ya haber salar. Ay-Toldı sevinçle gelerek kapuya iner. Hâcib onu karşılayarak içeri alır ve tör (başköşe)de yer verir. Daha sonra hükümdarın huzuruna giderek Ay-Toldı’nın huzura kabul edilmek için beklediğini arz eder. Hükümdarın “çağır gelsin” demesi üzerine de çıkıp “Ey Ay-Toldı, kalk ve hükümdarın huzuruna gir” der. Ay-Toldı huzura girerken diz çöker ve başını öne eğerek söze başlar.”¹⁹⁹

Kutadgu Bilig’de hâciblerin sahip olması gereken özelliklere de değinilmiştir. Yusuf Has Hâcib’e göre; hâcib çok uyanık ve anlayışlı olmalı ayrıca akıllı olmalıdır. Çünkü aklın bütün iyiliklerde hissesi vardır. Hâcibin yüzü ve kıyafeti güzel, saçı-sakalı düzgün, erkek sesli ve açık sözlü olmalıdır. Yüzü ve kıyafetinin güzelliği onu sevdirebilir, huzura girip çıkarken merdane tavrı iyi tesir yapar. Saçı sakalı düzgün erkek haşmetli olur, insan bu haşmet ile hürmet bulur. Hâcib takva sahibi ve dindar olmalıdır. Tabiatı temiz olursa hareketi de temiz olur. Takva sahibi, temiz ve dindar olan üşenmez, daima başkaları için hizmet eder. İnsanların iyisi takva sahibi olandır. Hâcib daima herkesin gözü önünde bulunduğu için yüzü göze güzel görünmelidir. Bu güzel yüzü görünce insanın yüzü güler, içi açılır ve canı zevk bulur. Yüz güzelliği karşısında gözler parlar.²⁰⁰

¹⁹⁹ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig*, 43-47. Ayrıca bkz. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 133.

²⁰⁰ Arat, *Kutadgu Bilig*, 183.

Hâciblerin sahip olması gereken özellikler arasında daha başkaları da yer almaktadır. Bu özellikler eserde şu şekilde ifade edilmektedir:

“Hâcibler birkaç yerde ihtiyatlı olmalı ve bu hususlarda çok gayret etmelidirler. Biri, beyin sözünden kat’iyyen dışarı çıkmamalı, ikincisi hava ve heveslerine aklını yular yapmamalıdır. Üçüncüsü, huzurda müteyakkız olmalı ve ağzına gelen her sözü söylememelidir.”

“Daha şu üç şey vardır ki hizmetkâr bunlardan korunmaz ise kendi başını yer. Biri, her duyduğu şeyi ifşa etmemeli, ikincisi görmemesi gereken uygunsuz şeyleri görünce gözünü yummayı bilmeli, üçüncüsü kendine hâkim olmalı ve doğrulukla yaşamalıdır. Böylelikle hayatını sevinç içinde geçirir.”²⁰¹

Karahanlı sarayında saray hâcibine (hâcib-i dergâh) benzer Has Hâcib unvanına sahip bir hâcibin bulunduğu da bilinmektedir.²⁰² Ulu Hâcib, hükümdarın resmî kabul törenlerinde de büyük olasılıkla görevlidir. Bu konuya ilişkin detaylı bilgi olmasa da görev ve sorumlulukları göz önüne alındığında, bu sorumluluğa da sahip olduğu düşünülebilir.

Karahanlıların genel olarak devlet teşkilatlarında Hâciblik kadar önemli olan diğer kurumlar da sarayda işlerin kolaylıkla yürütülebilmesi için etkili olmuştur. Aynı zamanda İlk Türk Devletleri arasında en önemlilerden biri olan Karahanlı Devleti’nde yer alan Hâciblik uygulaması, ilerleyen zamanlarda kurulan pek çok devlette de uygulamaya konulmuş ve sıklıkla tercih edilen bir kurum haline gelmiştir.

3.1.6. Sâ mânilerde Hâciblik

203-395/819-1005 yılları 892-1005 yılları arasında Maverâünnehir ve Horasan olarak bilinen bölgelere hakîm olan Samânîler Devleti, gerek hükmettikleri coğrafyadaki Türklerin İslamiyeti kabul etmesinde oynadığı rol, gerek kendisinden sonra Gazneliler, Karahanlılar vs gibi Türk Devletlerinin teşkilat yapılarının oluşumundaki etkileri nedeniyle Türk tarihi açısından büyük önem taşımaktadır.²⁰³ Sâ mânîlerin menşesine ilişkin iki görüş mevcuttur. Bunlardan ilki; soy kütüğünün

²⁰¹ Arat, *Kutadgu Bilig*, 186.

²⁰² Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 134.

²⁰³ Tülay Yürekli, *Samaniler*, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2002), 11

büyük İran hükümdarı Keyümers'e dek ulaşmasını temel alan İranlı oldukları düşüncesidir. Aynı zamanda bu görüşü savunan taraf, İran dili ve edebiyatının bu devlette en parlak çağını yaşamasını göz önüne almaktadır. Ancak bu, takdir edilebileceği gibi bir kanıt teşkil etmez, zira Sâ mânîler, resmi divan dili olarak da Arapçayı kullanmışlardır. Bir grup İslam âlimi ve araştırmacı ise bu fikre karşı çıkmakta, çeşitli şecerelerde Türk isimlerinin geçtiğini ve çeşitli Türkistan şehirlerine sahip olduklarını yahut bu bölgede ortaya çıktıklarını savunmaktadır. Buna göre Sâ mânîler Semerkant, Belh ve Eşnas şehirlerinde ortaya çıkmıştır. Sâ mânîlerin Türk kökenli olduğunu savunan âlimler de bulunmaktadır.²⁰⁴ Maveraünnehir ve Horasan, Samanîlerin tarih sahnesine çıkışları esnasında hilafet merkezinden uzak olmaları, iç meseleler nedeniyle hilafet otoritesinin tam anlamıyla buralara uzanamamasını fırsat bilen hilafet valilerinin çıkardığı isyan hareketlerine sahne olmaktadır. 805/ 1403 yılında Rafi b. Leys'in çıkardığı ayaklanmada Horasan valisinin ordusunu yenerek hakimiyet alanını iyice genişletmiştir. Halife tarafından bir ordu bu bölgeye yönlendirilmiş ancak isyan Rafi karşısında başarısız olmuştur. Halife bu isyanı tek başına bastıramayacağını anlamış ve Halife Me'mun Esedoğullarına (Samanoğulları) bir mektup yazarak isyanın bastırılması için yardımlarını istemiştir. Bu isteğe icabet eden Samanîlerin devreye girmesiyle Rafi anlaşmaya mecbur kalmış ve böylece bu tehlike de bertaraf edilmiştir.²⁰⁵

Esedoğullarının önemini anlayan Memun, Rafi ayaklanmasında gösterdikleri başarılarından dolayı Horasan valisi Gassan b. Abbad'a bir mektup yazarak onlara Horasan'dan yer verilmesini emretmiştir. Esedoğullarına Horasan'dan yer verilmesi Samanî gücünün Maveraünnehir'deki başlangıcını oluşturmaktadır.²⁰⁶ Sâ mânîlerde ordunun çoğunluğunun Türk unsur tarafından oluşturulduğu bilinmektedir. Aynı zamanda ıktâ sistemi ile gulamlar da orduda mevcuttur.²⁰⁷

Sarayda diğer kurumlar gibi Hâciblik kurumunun da varlığı dikkat çekmektedir. Sâ mânî Devleti dâhilinde hâcibler, temel görevleri olan hükümdar – halk bağlantısının başrol oyuncusudur. Hâcibin, zaman zaman rütbe bakımından

²⁰⁴ Aydın Usta, "Samaniler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/64.

²⁰⁵ Yürekli, *Samaniler*, 59, 60.

²⁰⁶ Yürekli, *Samaniler*, 60.

²⁰⁷ Usta, "Samaniler", 36/66.

vezirin önüne dahi geçtiği görülmektedir. Öyle ki bu dönemde Hâcibü'l Hüccab (Hâcibler Hâcibi) görevinde bulunan bir kişi, önemli şehirlere vali olabilmektedir.²⁰⁸ Tıpkı Abbâsîlerde olduğu gibi bu dönemde de Baş Hâciblik görevi Türk gulamlardan yetişmiş kişilere verilmekte ve bu kurumun ehemmiyeti azami seviyede korunmaktadır. Aynı zamanda bu kişilere gerektiğinde askeri vazifelerin verildiği de görülmektedir.²⁰⁹ Bu görevin verileceği gulamların eğitimine ilişkin en detaylı bilgiyi Siyasetnâme adlı eserden öğrenmekteyiz. Buna göre:

“Sâmânîler döneminde gulamlarla ilgili olarak uygulanmakta olan güzel bir adet var idi. Gulamın bulunduğu hizmetin ölçüsü, kabiliyet ve liyakati payesince tedricen yükseltilmekte idi. Bir gulam satın aldıklarında, bir yıl boyunca zendenicî kaftan ve yeğni bir çizme ile kuşanıp, piyade olarak rîkab için istihdam edilirdi. Bu süre zarfında bu gulamın gizliden yahut açıktan at binmesine müsaade edilmez, şayet bindiği ortaya çıkar ise gulam cezalandırılırdı. Bir yıllık hizmet süresi dolunca, Otağbaşı hâcibe, hâcib de durumu padişahın bilgisine arz ederdi. Ardından altına işlenmemiş deriden bir eyer vurulmuş, sade deriden yularlı bir Türk tayı verilirdi.”²¹⁰

Sâmânî devletinde Hâciblik ve Baş Hâciblik uygulamasının devlet yönetimine de sirayet ettiği bilinmektedir. Buna bir misal olarak; Sâmânî tahtına 13 yaşında geçen Emir II. Nuh'un ilk yıllarında devlet işlerinin annesi tarafından yürütülmesini takiben, babasının vezirinin gulamı olan Ebu'l Abbas Taş'ı kendisine Hâcib-i Büzürg olarak ataması gösterilebilir.²¹¹ Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi, devlet hakkında detaylı bir müstakil çalışma bulunmaması nedeni ile devlette hâcibin görevlerine ilişkin de ayrıntılara ulaşamamış bulunmaktayız. Aynı sebepten, hâciblerin devlet kademelerinde ne derece etkili olduğu veyahut orduda görev alıp almadıkları gibi konular eksik kalmaktadır. Ancak, Hâcib-i Büzürg'ün diğer hâcibleri de yönetmesi yahut hükümdarın sağ kolu olması gibi olasılıklar üzerinde durmak elbette mümkündür.

²⁰⁸ Usta, “Samaniler”, 36/66.

²⁰⁹ Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, 161.

²¹⁰ Nizamülmülk, *Siyasetname*, trc. Mehmet Taha Ayar, 151.

²¹¹ Yürekli, *Samaniler*, 113.

3.1.7. Gaznelilerde Hâciblik

Türk İslam devletlerinden biri olan Gazneliler Devleti, 352/963 yılında kurulmuş olup, 582/1186 yılında sona ermiştir. Devletin sınırları Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan'ı kaplamaktaydı. Devlet adını kurulduğu yer olan Gazne'den almaktadır. Sâ mânî Devleti'nin en parlak dönemi olan IX. ve X. yüzyıllarda Arap dünyasında yer alanlar arasında Türkler çoğunluktadır. İran valilerinin hizmetkârları ve ordularında kumandan olarak görev almaktadırlar. Devlette yönetimin zayıflaması, başlangıç için yarı bağımsız bir devletin kapılarını açmıştır. Alp Tegin ve sonradan gelenler, Sebük Tegin'e kadar devlet kurma yolunda adımlar atmışlar, Sebük Tegin'den itibaren ise devlet bir hanedan haline gelmiştir.²¹² Esasında Gazneliler, kuruldukları coğrafyanın etnik yapısından da oldukça etkilenmiştir. Bu coğrafyada çok eski dönemlerden bu yana varlığını sürdürmekte olan çeşitli Türk zümrelerinin bulunduğu bilinmektedir. Aynı şekilde Orta Asya'dan bölgeye yaşanan göçler de Türk nüfusunun artmasına yol açmıştır.²¹³

Gazneli Devleti'nin saray ve devlet teşkilatı hakkında daha detaylı bilgi vermek, bu devlette Hâciblik kurumunun açıklanması ve daha iyi anlaşılabilmesi bakımından da oldukça önemlidir.

Gazneli Devlet teşkilatında en yetkili kişi tahmin edilebileceği gibi sultandır ve sultanın devlet üzerinde mutlak hâkimiyeti söz konusudur. Türk hâkimiyet anlayışında karşımıza çıkan "Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi" imajı, Gazneli hükümdarlar için de söz konusudur. Her sultan, İslami yönünü vurgulayan çeşitli lakap ve unvanlara sahiptir. Gerekli olursa hükümdar kendisine bir vezir tayin edebilir ve diğer devlet adamları ile istişare yapabilir. Ancak son kararı vermek sultana bağlıdır. Gazneli sultanlarının devletin ayakta kaldığı süre boyunca -genel olarak- Abbâsi halifeleri ile iyi ilişkiler kurmaya özen göstermişlerdir. Halifelik makamının bir vekili gibi hareket etmektedirler.²¹⁴ X. yüzyılda kurulan ilk Türk

²¹² Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/481.

²¹³ Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri*, 116.

²¹⁴ Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri*, 116.

Devletlerinden Gazneliler’de de hâciblik kurumu mevcuttur. Yine Gazneliler’de hâcib devlet erkanından sayıldığı için hükümdarın toplantılarına katılmıştır.²¹⁵

Tıpkı diğer Türk – İslam devletlerinde olduğu gibi Gazneli Devleti’nde saray teşkilatında Ağaçı²¹⁶ (Hâcibü’l-Hüccab), candâr, emir-i silah, camedâr, şarabdâr, hansalâr, emir-i âhur, emir-i şikâr, emir-i hâres, çavuş ve benzeri görevliler bulunmaktadır.²¹⁷

Sarayda protokol oldukça sıkıdır ve sultan doğrudan halk ile temas kurmamaktadır. Elbette ki saray teşkilatında işlerin kolaylıkla yürütülebilmesi için, pek çok saray görevlisi yer almaktadır. Ayrıca gulamların da çeşitli devlet kademelerinde ve ordu teşkilatında var olduğu bilinmektedir. Gazneli ordusunun gulamlar, eyalet askerleri, düzenli birlikler, gönüllüler ve ücretli askerlerden oluştuğu da kaynaklarda belirtilmektedir.²¹⁸

Gazneli ordularının başkumandanı diğer Türk devletlerinde olduğu gibi sultandır. Sultandan sonra orduya komuta edebilecek kişiler sırasıyla; hanedan üyeleri, vezir, sipehsâlâr gibi rütbesi yüksek komutanlardır. Devlet dâhilinde kullanılan diğer rütbeler; otağbaşı (visâkbaşı), hâcib ve emir olarak sıralanabilir. Gazne ordusunun en küçük parçası “servisâk” veyahut “hayl-taş”tır ve bu rütbe sahibi kişinin on kişilik süvariye komuta ettiği düşünülmektedir. Hayl- Taş rütbesinin Gaznelilerde sayısı en az elli idi. Önemli bir savaş vuku bulduğunda, hayl-taşlardan oluşturulmuş bir orduya, hâcib komuta etmekte idi. Hâcibin emrindeki bu askerler maharetli biniciler olduklarından genellikle öncü birlik olarak görevlendirilirler yahut ricat eden düşmanın peşinden, üstlerine gönderilirlerdi. Aynı zamanda haberleşme veya merasim durumlarında da bu askerler görevli olurlardı. Bundan daha yüksek olan rütbeler ise sırasıyla kâid, serheng ve hâcibtir. Ordunun en üst makamı ise Sâlâr ya da Sipehsâlâr’lıktır.²¹⁹

²¹⁵ Eroğlu, “Teşkilat Tarihi Açısından Farklı Bir Uygulama: Hâciblik”, 182- 184.

²¹⁶“Ağaçı yahut Ağaçi: Türkçe bir kelimedir. Hükümdar ile hükümet üyeleri arasında mabeyncilik – haciblik yapan kişiler için kullanılan bu terim, Abbasilerden alınmıştır. Bu görevliye bazı kaynaklarda “hususî hacib” de denilmektedir. Ayan, Ümera ve saraya gelen kişilerin mektuplarını veya dileklerini sultana, sultaninkileri de bunlara götürür.” Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, 167.

²¹⁷ Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri*, 116.

²¹⁸ Merçil, “Gazneliler”, 13/482-483.

²¹⁹ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, (Ankara: TTK Basımevi, 2010), 19-25.

Özellikle fetret devri yahut tahta yeni hükümdarın çıkışı esnasında, Büyük Hâcibler, Sipehsâlâr ile diğer kılıç ehli, devlet üzerinde büyük etki sahibidir. Hem menkul hem gayrimenkul olarak büyük servetlerin de sahibidirler. Savaş ve teftiş dışındaki zamanlarda, içinde hâciblerin de bulunduğu askeri kesim, zamanını genel olarak ziyafet, av, eğlence ve yarışmalarla geçirmektedir.²²⁰

Bununla birlikte, Gazneli Devleti'nde hâciblerin ordulara kumanda edişine çeşitli örnekler verilebilir:

Sultan Mesud döneminde Türkmenlere karşı tedbir almak için, Büyük Hâcib Subaşı, 10.000 atlı ve 5.000 piyade ile Horasan'a gitmiş ve bölgenin temizlenmesi görevini üstlenmiştir (21 Recep 427/20 Mayıs 1036). 427/1037 yılında vezir Gazneli ordusunun hazırlıklarını tamamlayarak ciddi tedbirler almış, Hâcib Subaşı da Merv'e giderek her tarafa bir şahne göndermiştir.²²¹

428/1038'de Sultan Mesud, Selçuklular ile meydan savaşı yapmak isteyen Hâcib Subaşı'na izin vermiştir. Subaşı, sultandan aldığı emir üzerine Nişabur'dan harekete geçti ve Selçuklular ile Serahs civarındaki Talhab denilen yerde karşılaşmıştır.²²²

440/1050 yılında Gazne tahtına oturan Sultan Abdürreşit devrinde, devletin başarılı kumandanlarından bir tanesi daha önce Sistan'a gönderilen Hâcib Tuğrul Bozan idi. Sultan Abdürreşit tarafından kendisine Selçuklu ordusunu durdurma görevi verildi.²²³

Devlet teşkilatında ise Hâcib-i Bozorg (yahut Büzürg) ve hâciblerin görevleri, orduda olduğundan daha fazladır ve dönemin en önemli âlimlerinden biri olan Beyhâki, Gazneli devlet teşkilatında bulunan Hâciblik kurumuna ilişkin değerli bilgiler de kaleme almıştır. Bu noktada, bu bilgiler ışığında Gazneli devlet yapısında var olan Hâciblik kurumunu incelemek yerinde olacaktır.

²²⁰ Sergey Grigoreviç Agacarov, *Selçuklular*, trc. Ekber, N. Necef- Ahmet R. Annaberdiyev, (İstanbul, Ötüken Yayınları, 2006), 71.

²²¹ Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, (Ankara: TTK Basımevi, 1989), 64-66.

²²² Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 68.

²²³ Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 82.

Kaynaklarda Gazneli saray teşkilatının oldukça ayrıntılı olduğu ve her devlet görevlisinin kendine belirlenen sınırlara sahip olduğu belirtilmektedir.²²⁴

Tıpkı Karahanlı devlet teşkilatında olduğu gibi, Gazneliler Devleti'nde de saraydaki en yetkili kişi hükümdardır. Hâcib-i Büzürg, hükümdar ve vezirden hemen sonra gelir. Hâcib-i Büzürg, bazı devletlerde “Has Hâcib” yahut “Ulu Hâcib” olarak zikredilmekle birlikte, Beyhâki Tarihi'nde bu makamdaki görevliye “Mukaddem-i Hâcibân”, “Zâimü-l Hüccâb” ve “Zâim-i Hüccâb”²²⁵ gibi isimler de verilmektedir. Gazneli Devleti'nde Hâcib-i Büzürg'ler, Hâciblik makamına kadar yükselmeyi başarmış Türk köleler arasından, sultanın bizzat şahsı tarafından seçilir. Göreve atamanın bir delili olarak kendisine çeşitli hediyeler verilir ve hil'at giydirilir. Hil'atı giyen Hâcib-i Büzürg ilk olarak sultanın huzuruna çıkarak tazim ve teşekkürlerini iletir. Ardından divana gelerek önce veziri ziyaret eder, daha sonra bütün devlet ricalini sarayında ağırlar.²²⁶

Beyhakî, eserinde yalnızca Hâcib-i Büzürg'ün sorumlu olduğu işler de belirtilmiştir. Genel olarak bu görevlinin devlet idaresindeki nüfuz ve kudretinin bir hayli fazla olduğu da belirtilmiştir. Bu duruma misal olarak ise, dönemin Hâcib-i Büzürg'ü Ali Karib'in, Sultan Mahmud'un ölümünü takiben ordunun karşı çıkmasına rağmen şehzade Muhammed'i tahta geçmiş olması verilir. Aynı zamanda bu şehzade başa geçtikten sonra, saltanatı süresince tüm devlet işlerini de Ali Karib yürütmüştür.²²⁷ Hâcib-i Büzürg'ün görevleri iki ana başlık altında toplanabilir:

Bunlardan ilki “tavassut”tur. Yani sultanın emirlerinin ve isteklerinin daha aşağı rütbeli kimselere iletilmesi, bu işlerin yapılmasının sağlanması, aynı zamanda kendisinin üstündeki makam olan vezirin isteklerinin sultana iletilmesi olarak ifade edilebilir. Diğer görev ise “teşrifat”tır. Adından da anlaşılacağı gibi bu görev; Hâcib-i Büzürg'ün hükümdarın resmi kabullerinde doğrudan vazifeli olmasıdır. Bu kabuller esnasında sultan olası bir nedenle tahtından kalkmak istediğinde Hâcib-i Büzürg ayağa kalkması için kolundan tutmak suretiyle sultana yardım etmekte idi. Aynı zamanda vezir huzura girdiğinde onun koluna girerek yerine oturtur ve hil'at

²²⁴ Nuhoglu, *Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, 183.

²²⁵ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, 70.

²²⁶ Nuhoglu, *Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, 183.

²²⁷ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, 70-71.

giyme esnasında da yardımcı olurdu. Hâcib-i Büzürg, protokolde vezirin hemen önüne otururdu.²²⁸

Elbette, Gazneli sarayında tek bir hâcibin olması düşünülemez. Zaten bir kişiye Hâcib-i Büzürg (Büyük Hâcib) unvanı verilmesinin nedeni de altında kendisine bağlı birçok hâcibin olmasıdır.

Beyhâki, eserinde Hâcib-i Büzürg'ün yanı sıra sarayda ve diğer kademelerde görev alan hâciblerden ve bunların özellikleri ile görevlerinden de eserinde söz etmiştir. Bu bilgilere göre Gazneli sarayındaki saray hizmetleri, kumandanlık yahut valilik gibi görevler, özellikle Türk gulamlarından Hâciblik payesi kazanmış kişilerden seçilmekteydi. Bir kölenin hâcib olabilmesi için birkaç yıllık bir eğitimden geçmesi gerekmekte idi. Ancak nadir durumlarda da olsa, Hâciblik saray hizmetinde yetişmemiş kişilere de verilebilmekte idi. Söz gelimi “Sultan Mesud, Ali Karib'i taltif etmek amacı ile Harezmşah Altuntaş'a karşı yüksek teveccühünü ifade için ona Hâciblik vermişti.”²²⁹

Beyhâki Tarihi'nde hâciblere verilen görevlerden söz edildiğini de dile getirmiştik. Özellikle yüksek makamlara atanan kişiler ile halife elçilerinin karşılanması ve huzura kabul edilmesi gibi merasimlerde onların karşılanması ve kollarına girilerek yerlerinin gösterilmesi, aynı şekilde hil'at giydirilmesi bu görevlerin başında gelmekteydi.²³⁰ Hâcib-i Büzürg dışındaki hâciblerin sayısına ilişkin net bir bilgi Beyhâki'nin eserinde yer almasa da diğer devletlerin hâcib sayısı bilindiğinden tahmini bir rakam söylenebilir. Abbâsi sarayında Halife Mu'tezid döneminde yirmi beş hâcib bulunduğu, sarayın ihtişamı yükseldikçe bu sayının da çoğaldığı, Halife Muktedir döneminde 700'e çıktığı ifade edilmektedir.²³¹

Beyhâki tarihi, hâciblik bahsi içinde birkaç noktaya da değinmiştir. Bunlardan ilki “hâcib-i nevbeti” ifadesidir. Bu tabir, bir makamı değil, bir görevi ifade etmektedir. Büyük olasılıkla saray giriş çıkışlarının hâcibler tarafından denetlenmesi görevi idi. İkinci olarak eserde, “terkçi hâcib” ifadesi kullanılmıştır. Bu ifade, savaşta ve sefer esnasında sultan tarafından binek olarak kullanılan hayvanın

²²⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 271.

²²⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 45-46.

²³⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 271. Ayrıca bkz. Nuhoglu, *Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, 190.

²³¹ Köprülü, “Hâcib”, 5-1/30.

yorulması sonucu değiştirilmesi durumunda, geride kalan yedek atların toplanması görevi olarak ifade edilebilir.²³² Eserde son olarak bahsi geçen ifade “hâcib-i saray”dır. Bu, her ne kadar Fuad Köprülü tarafından sultanın hassa ordusu kumandanı olarak tabir edilse de Beyhâkî'nin eserinden yola çıkıldığında hâcib-i saray ifadesinin daha çok Salar-ı Gulaman-ı Saray'ın sarayda bulunmaması durumunda onun yerine vekalet eden kişi anlamında kullanıldığı düşünülmektedir.²³³

Gazneliler Devleti'nde hâciblik uygulamaları ile ilgili tüm bu bilgilere ek olarak, belirtmek gerekir ki, devlet adamlarının pek çoğuna uygulanan müsadere olayı, hâcibler için de uygulamakta olduğu bilinmektedir. Bunun için şu misaller verilebilir:

“Sultan Mesud kardeşi Muhammed'in tahta çıkarılmasına çaba gösteren Hâcib Ali'yi ve kardeşi Hâcib Mengitrak'ı tahta çıktıktan bir süre sonra öldürünce, malları müsadere edildi.”²³⁴

Bir başka misal olarak; “Sultan Mesud Dandanakan'da yenildikten sonra kaçarak Gazne'ye geldi. Burada ilk işi emre itaat etmeyip ihmal gösteren Sipersalar Hâcib Ali Dâye, Hâcib-i Büzürg Subaşı ve hâcib Begdoğdu gibi komutanları tutuklatarak mallarını müsadere etti ve daha sonra da öldürüldüler.”²³⁵

3.1.8. Harezmsahlarda Hâciblik

467/1097 yılında resmi olarak İran ve Harezm bölgesinde kurulan Harezmsahlar (yahut Harizmsahlar) Devleti, 627/1237 yılına dek bu topraklarda yaşamış ve Türk tarihinde büyük izler bırakmıştır. Bir unvan olarak “Harezmsah” unvanı sultan, vali ve emirler tarafından kullanılmıştır. Genel olarak tüm teşkilatlarında Selçuklu etkileri görülen bu devlet, başlangıçta yalnızca özerk bir eyalet idi. Hem saray hem de devlet teşkilatında Büyük Selçuklu Devleti örnek alınmış olup, zaman içinde bazı değişiklikler meydana geldi. Söz gelimi sınırların genişlemesi ile hükümdarlar, “Hudavend, el Melikü'l Muzaffer, es-Sultanü'l Azam, el Melikü'l Muazzam” gibi unvanlar da kullanılmaya başlandı. Tıpkı Büyük Selçuklu

²³² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 218.

²³³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 219.

²³⁴ Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, 166.

²³⁵ Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, 167.

Devleti'nde olduğu gibi, Harezmsahlar devletinde de resmi dil Farsça, bayrak siyahtı. Yalnızca saray teşkilatı değil, askeri teşkilatta da Selçuklunun teşkilatı kullanılmakta idi. Tüm kumandanların kendi iktaları mevcuttu ve sultan, hassa ordusunu gulamlardan meydana getirmiştir. Bunlara ek olarak adli teşkilatta “Akda'l Kudat” unvanına sahip bir âlim görevli idi.²³⁶

Harezmsahlar Devleti'nde hâciblik kurumunun bazı farklılıkları olsa da diğer Türk-İslam devletleri ile büyük benzerlik gösterdiğini belirtmek gerekir. Genel olarak bakılırsa Orta çağ Türk-İslam dünyasında pek çok kurum gibi Hâciblik kurumu da Harezmsahlarda kullanılmıştır.

Harezmsah Devleti'nde hâciblerin protokolü organize eden, özellikle de hükümdar kabulleri esnasında protokol kurallarının uygulanmasından sorumlu olan kişi olarak karşımıza çıktıkları görülmektedir. Aynı zamanda bu görevli, hükümdar ile devletin diğer ileri gelenleri arasında bir irtibat da sağlamaktadır.²³⁷

Bu görevlere ek olarak hâciblerin elçilik görevi de yürüttüğü bilinmektedir. Tekiş, 684/1194 yılı bahar aylarında Simmân'a yaklaştığında, Kültüğe İnanç ve diğer ümera tarafından istikbal edildiğinde; Tekiş'in Büyük Hâcib'i Mes'ud, sultan Tuğrul'a gizlice bir mektup göndermiş ve onun Sâve'ye çekilmesini tavsiye etmiştir. Râvendî'den alınan bilgiye göre, Sultan Tuğrul, gösterilen bu cür'ete çok kızmıştır.

Hâciblere Harezmsahlar döneminde bir mıntıkanın hâkimiyetinin verildiği de malumdur. Alâeddin, Kanklı kabilesinden olan Hâcib Emir Melik'i Herat'ta bırakarak Harezm'e dönmüş, bu hâcib kumandan olarak Sultan Muhammed'in ölümüne dek Herat'ta kalmıştır.²³⁸

Celeddin Harezmsah döneminde, Hâciblik görevine saray haricinden bazı kişilerin de alınmaya başlandığı görülür ki, bu durum alışılmışın dışındadır. Çünkü Türk-İslam geleneğine göre hâcibler saray gulamları arasından seçilir ve yetiştirilirdi. Celeddin Harezmsah, hiç alışık olunmayan bir şekilde, kendisine hâcibler arasından bir vezir tayin etmiştir. Nitekim Şerefü'l-Mülk bir hâcibdir.²³⁹

²³⁶ Aydın Taneri, “Harezmsahlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/230.

²³⁷ Aydın Taneri, *Harezmsahlar*, (Ankara: DİB Yayınları, 1993), 113.

²³⁸ Taneri, *Harezmsahlar*, 114.

²³⁹ Taneri, *Harezmsahlar*, 114.

Yine, Celaleddin Harezmşah döneminde, büyük hâcibin “Hâcib-i Hass” adıyla anıldığı da bilinmektedir. Hâcib-i Hass, kabul merasimlerini düzenlemekten ve huzurda hazır bulunan kişilerin protokole uygun şekilde oturmalarından sorumludur. Aynı zamanda sultana verilen hediyeleri alarak bunlar hakkında birer birer sultana malumatta bulunma görevine de sahiptir. Sultan, Hâcib-i Hass görevinde bulunan kişiye elçilik görevi de vermektedir. Buna bir misal olarak, isyan çıkan Gence şehrine Hâcib-i Hass Han-Berdî’yi göndererek halkı itaat göstermeye davet etmesi sayılabilir. Aynı şekilde Hâcib-i Hass Bedreddin Tutak, dönemin Abbâsi halifesine elçi olarak gönderilmiştir. Hâcib-i Hass görevinde bulunan kişiye, devletin üst rütbelilerinde olduğu gibi “Melikü’l Hass” unvanının da verildiği tahmin edilmektedir. Ayrıca Hâcib-i Hass görevindeki kişi, hükümdar ile birlikte meşveret meclislerine katılma yetkisine sahip olup, gerçekten de seçkin ve kültürlü kişiler arasından seçilmektedir.²⁴⁰

3.1.9. Selçuklularda Hâciblik

404/1014-698/1308 yılları arasında varlığını sürdüren Büyük Selçuklu Devleti, Orta çağda en önemli yere sahip olan ve hakkında en detaylı bilgiye ulaşılabilen Türk-İslam Devletleri’nden bir tanesidir. Oğuz boylarından Kınıklara mensup olan devlet, adını kurucusu Selçuk Bey’den almaktadır. Devleti kuran Selçuk Bey’in ardından tahta, kardeşi Arslan Yabgu geçmiş, ancak devlet asıl parlak dönemini Tuğrul ve Çağrı beyler döneminde yaşamıştır. Yaşanan Dandanakan Zaferi sonrasında Büyük Selçuklu Devleti’nin başına geçen Tuğrul Bey, aynı zamanda devletin ilk hükümdarı kabul edilmektedir. Devletin bir bölümünün yönetimi Tuğrul Bey’de iken, bir kısım toprak da Çağrı Bey’in hâkimiyetine verilmiş ve böylece ikili teşkilat devlette uygulanmaya başlanmıştır.²⁴¹

Alp Arslan ve Melikşah dönemleri devletin dönüm noktalarını teşkil etmektedir. Özellikle devletin en parlak dönemi, Alp Arslan dönemi olarak kabul edilmektedir. Büyük Selçuklu Devleti hem siyasi hem kültürel hem de teşkilat olarak oldukça gelişmiş bir düzeye yükselmiş ve uzun bir süre ayakta kalabilmiştir. Siyasi başarısının en önemli sebebi, elbette ki devletin teşkilatındaki duruş ve istikrardır.

²⁴⁰ Taneri, *Harezmşahlar*, 115.

²⁴¹ Faruk Sümer, “Selçuklular”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/65.

Türk-İslam devlet modelinde karşımıza çıkan hükümdarın devletin en yetkili kişisi olması durumu Büyük Selçuklu Devleti'nde de mevcuttur. Her şeyden önce saray teşkilatında ilk dikkat çeken husus, elbette ki nizam ve haşmettir. Özellikle Alp Arslan döneminden itibaren yaygınlaşmaya başlayan “büyük hükümdarların büyük saraylar yaptırması” fikri, devlette büyük binaların artması, geniş bahçeli ve havuzlu evlerin, sarayların inşa edilmesinin de önünü açmıştır. Özellikle bu döneme bakıldığında, devletin büyük bir şaşaa ve debdebe içinde olduğu dikkat çekmektedir.²⁴²

Büyük Selçuklu Devleti'nde saray teşkilatında hükümdardan sonra gelen kişiler, genel olarak saray büyükleri (Ekâbir-i Has) ve saray küçükleri (kihterân/ çâkirân/ bendegân) olarak sınıflandırılmıştır. Hâcibler, emir-i hâres, vekil-i hâs, silahdâr, abdâr, çaşnıgîr, şarabdâr, camedâr ve sâkiler ilk gruba dâhil iken, diğer tüm görevliler ikinci grupta değerlendirilmektedir.²⁴³

Büyük Hâciblik, Büyük Selçuklu Devleti'nde hükümdar ve vezirlikten sonraki en yüksek rütbedir. Ehl-i Seyf (askeri sınıf)e mensup olan Hâcib-i Büzürg (Hâcibü'l-Hüccab/ Emir-i Perdedâran/ Emir-i Hâcib/ Melikü'l Hüccab²⁴⁴), gulam sistemine göre yetişmiş Türk kumandanıdır. Selçukluda Hâcib-i Büzürg'ün görevleri Siyasetnâme adlı eserde belirtilmiştir. Buna göre; Hâcib-i Büzürg, devlet teşkilatı ve saray teşkilatında yer alan kişilerin, kendilerine tahsis edilmiş yerlere oturmalarına dikkat etmektedir. Bunlar arasına bir başka teşkilata mensup kişiler katılmak ister ise, hâcib onu derhal uzaklaştırır. Melikü'l- Ümera lakabına sahip olan Osman b. Davud'un, Melikşah'ın önünde yer öpmek istemesi ve hâciblerin sultanın emri ile ona engel olmaları, Melikşah'ın tahtından inerek ona tahtında yer vermesi bu duruma bir misal teşkil etmektedir.²⁴⁵

Selçuklu ordusunda, ordunun başı elbette ki sultandır. Sultandan sonra başta vezir olmak üzere diğer yüksek rütbeli kişiler sıralanır. Diğer rütbeliler ise otağbaşı (visâkbaşı), haylbaşı (serhayl), hâcib ve emirdir.²⁴⁶ Bundan da anlaşıldığı üzere,

²⁴² Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, (Ankara: TTK, 2001), 3/89.

²⁴³ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, 3/90.

²⁴⁴ Zeki Atçeken- Yaşar Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Konya 2012, 44.

²⁴⁵ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, 3/91-92.

²⁴⁶ Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, 25.

hâcibler orduda da yetkilidir. Kavurd, Sultan Alp Arslan'a isyan etmiş ve adına hutbe okutmuş iken, kendisine karşı Alp Arslan tarafından Çavlı ve Altuntaş isimli hâciblerin görevlendirilmesi buna verilebilecek en güzel misallerden bir tanesidir. Aynı şekilde, Kutalmış'a karşı yapılan savaşta, orduda öncü kuvvetleri kumandanının Hâcib Erdem olduğu da kaynaklarda zikredilmektedir. Aynı şekilde, Malazgirt Meydan Savaşı'nda da öncü kuvvetlerinin kumandanlığını hâcibler yapmıştır. Bundan başka, Sultan Alp Arslan Bizans imparatoru ile barış yaptığı zaman, onu memleketine iki hâcib ve yüz gulamlık bir muhafaza takımı ile göndermiştir.²⁴⁷ Ordudaki hâcibler ile sarayda görevli olan hâciblerin Selçuklu Devleti'nde ayrı olduğu da malumdur. Orduda görevli olan hâcibler, takriben 50 kişilik birliklerin başında bulunmaktadır.²⁴⁸

Selçuklu Devleti'nde gerçekleştirilen seferlerde, nöbet merasimi de söz konusudur. İbn Battuta, eserinde bu merasimi şöyle tasvir etmektedir:

“Beylerden her biri kendi askeri, davul ve sancağı ile gelip, kendisine tayin kılınan sağda ve solda mevkiini alır ve bir adım ileri atamaz. Hepsi gelip saflar kurulunca padişah atına biner, hareket küs ve borusu çalınır. Her emir ilerleyip hükümdara selam verdikten sonra mevkiine döner. Onları hâcib ve nakibler takip eder.”²⁴⁹

Selçuklu sarayında hâciblerin elçilik görevi yaptığına dair bir kayıt mevcut değildir. Aynı şekilde diğer devletlerde olan mezalim günlerinde huzura kişilerin takdimi yahut normal zamanlarda aracılık yaptıklarına ilişkin de kayıt bulunmamaktadır. Büyük Selçuklu Devleti dâhilinde hâcibin, genellikle hükümdar ile hükümet arasında aracılık yaptığı, resmi kabuller ile ilgilenmek ve sarayda her türlü işe bakarak düzeni daimî kılmak gibi görevleri bulunmaktadır.²⁵⁰

Büyük Selçuklu Devleti'nde, yalnızca sultanın değil, vezirlerin de hâcibleri vardır. Nizamü'l-Mülk de hâcibi bulunan kişilerden bir tanesidir ve eserinde bu hâcibin görevine ilişkin bir hadise nakletmiştir. Buna göre;

²⁴⁷ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, 92, 93.

²⁴⁸ Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 136.

²⁴⁹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, (İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1989), 321.

²⁵⁰ Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 136.

“İhtiyar bir kadın Nizâmülmülk’e takdim etmek üzere elinde bir rik’a ile hâcibin huzuruna geldi (465/1072). Hâcib bu rik’ayı vezire vermedi. Nizâmülmülk hâcibe şu dikkate şayan sözleri söyledi: ‘ben seni sırf huzuruma gelemeyen zayıf ve ihtiyar erkeklerle ihtiyar kadınlar için istihdam ediyorum. Sen bunların işlerini bana ulaştırmadıktan sonra, sana ihtiyacım yoktur.’”²⁵¹

Büyük Selçuklu Devleti’nin yıkılışından sonra kurulan Türkiye Selçukluları döneminde en meşhur Emir-i Hâcibler’in Hâcib Zekeriya ve Pervane Mu’înü’-d-dîn Süleyman olduğu bilinmektedir. Bu iki kişi, Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev’in ikinci defa tahta çıkmasında önemli bir rol oynamışlardır.²⁵² Ancak zaman içinde Hâciblik Kurumu, Türkiye Selçuklularında önem kaybetmiştir.²⁵³ Nitekim daha sonra ortaya çıkan Kirman Selçukluları teşkilat yapısında, Hâciblik kurumu ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Tüm Türk-İslam devletlerinde olan Hâciblik kurumunun Kirman Selçuklularında hiç bahsi geçmeyen bir konu olması, dikkat çekicidir.²⁵⁴

3.1.10. Memlûklerde Hâciblik

648/1250 yılından 923/1517 yılına dek Hicaz, Mısır ve Suriye’de hâkimiyet kurmuş olan Memlûkler, Eyyûbi ordusundaki azatlı emirler tarafından kurulmuştur. Memlûkler, devlet olarak eyaletlerden ve hükümdarlıklardan müteşekkildir. Mutlak devlet otoritesi sultandır ancak çocuk sultanlar dönemlerinde, devlet adamlarının yönetimde söz sahibi olduğu da görülmektedir. Sultanların dini meşruiyet kazanması da halkın gözünde son derece önemlidir. Abbâsi halifeliğin otoritesi söz konusu olsa da bu, yalnızca şekli bir otoritedir. Bu dönemde halife sultana ayak uydurma durumundadır.²⁵⁵

Devletin yönetici kadrosunda sultandan hemen sonra önemli bir yeri olan emirler, iki başlık altında incelenebilir. Bunlardan ilki Erbâbü’s-Süyûf (askeri sınıf) ve ikincisi de Erbâbü’l- Kalem (ulema, siviller)dir. Memlûk merkez teşkilatında, içlerinde Hâcibü’l Hüccab’ın da bulunduğu 25 emirden söz edilmektedir. Genel olarak Memlûk Devleti’nde yönetim kadrolarındaki görevliler, siyasi ve idari bir

²⁵¹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, 93.

²⁵² Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, 275.

²⁵³ Atçeken- Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, 44.

²⁵⁴ Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, (Ankara: TTK Basımevi, 1989), 159.

²⁵⁵ İsmail Yiğit, “Memlûkler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/93.

istikrar gösterememiş olduklarından, genellikle sonları görev azli yahut idam olmuştur.²⁵⁶ Memlûkler şüphe yoktur ki İslami ve Türkî unsurlardan etkilenmiş ve teşkilat yapılarını kendi bünyelerine uygun olarak kullanmışlardır. Hâciblik müessesesi de bu minvalde önemli bir yere sahiptir.²⁵⁷

Haciblik, XIII. asrın sonlarıyla XIV. asrın ilk yarısı içerisinde Naibü'l-Kâfil ve Atabeglikten sonra gelen bir makam halinde varlığını devam ettirmiştir. Hacibü'l-Hüccabın vazifesi, ya sultanın emriyle veya Naibü's-Saltana'nın direktifleriyle askerlere ait bütün işleri kontrol etmek, emirler ve askerler arasındaki problemleri halletmek ve ıkta davalarını çözmek veya feshetmektir.²⁵⁸ Hacibü'l-Hüccablar düzenli bir maaşları olmadığından mahkeme harçlarından aldıkları para ile geçimlerini sağlamışlardır. Eyaletlerde de haciblik mevcuttur. Bu eyaletlerdeki Hacibü'l-Hüccablar, Naibü's-Saltanaların nezdinde onlara vekalet etmişlerdir. Şam, Halep, Trablus ve Şam hacibleri, Hama, Safed, ve Kerek haciblerinden daha yüksek derecededir.²⁵⁹

İçlerinde hâciblerin de bulunduğu emirlik makamına alınan kişiler, köle olarak satın alınarak bir dizi eğitimden geçirilmektedir. Buna göre, bir Memlûk küçük yaşında satın alınır, aynı ırka mensup olan Memlûklerin bulunduğu bir “tabaka”ya gönderilir ve bir hadıma emanet edilirdi. Burada her gün, Kur’ân, dualar ve temel şeriat bilgileri, bir fakih tarafından kendisine öğretilirdi. Bu Memlûk yetişkin bir yaşa eriştiğinde kendisine silah kullanımı öğretilir, askeri bir eğitimden geçirilerek yetiştirirdi. Bu eğitim esnasında, bir emir yahut bir asker, bu Memlûk ile sözlü iletişim kuramazdı.²⁶⁰

Sultan Berkuk zamanından itibaren bu eğitimde dini öğrenim kaldırılmış ve böylece Memlûklerin laftan anlamaz bir hale girmesine yol açmıştır. Zaman içinde dini bakımdan kopuk yetişen Memlûkler, ordunun da zayıflamasına yol açmıştır. Hayat görüşü ve yaşama tarzı olarak da halkla devlet arasında bir kopuş yaşanması kaçınılmaz hale gelmiştir.²⁶¹

²⁵⁶ Özcan, *Memluk Devletinde Merkez Teşkilatı*, 90, 91.

²⁵⁷ Özcan, *Memluk Devletinde Merkez Teşkilatı*, 128.

²⁵⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 355.

²⁵⁹ Makrızı, *el-Hitat*, 3/357.

²⁶⁰ Özcan, *Memluk Devletinde Merkez Teşkilatı*, 92.

²⁶¹ Özcan, *Memluk Devletinde Merkez Teşkilatı*, 93.

Özellikle Memlûk sultanı En-Nasr Muhammed döneminden sonra, Atabeglik ile hâciblik yükselişe geçmiştir. 658-675/1260-1277 yılları arasında başta bulunan Sultan Rükneddin Baybars I. Bundukdârî es-Salihi, merkezi idarede bulunan naiblerin görevlerini, yani devlet ricalinde yer alan emirler ile diğer ordu mensupları arasındaki anlaşmazlıkların çözülmesi işini, gözetim altında olmak koşuluyla Hâcibü'l Hüccab'a devretmiştir. Hâcibler artık emir sıfatını da kullanmaya başlamışlardır.²⁶² Hâcibin bir diğer görevi de Moğollar ve Türkler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları, Cengiz yasası doğrultusunda çözüme kavuşturmak idi. 700/1300'lü yıllarda birtakım yeni görevler de verilen Hâciblik makamının önemi de aynı doğrultuda yükselmiştir.²⁶³

Memlûk Devleti'nde oldukça önemli olan en az 5 adet hâcibin varlığı bilinmektedir. Bunların ikisi Hâcibü'l-Hüccab'tır ve "binler emiri" rütbesine sahiptir. Diğer üç hâcib ise, bu iki Hâcibü'l Hüccab'ın yardımcısı konumundadır ve her biri "kırklar emiri" rütbesindedir. Hâcibler, yalnızca devlet merkezi olan Mısır'da değil, diğer eyaletlerde de mevcuttur.²⁶⁴

Nâsır Muhammed Kalavun döneminde, Şam dâhilinde üç hâcibden bahsedilir. Bunlardan birinin unvanı Hâcibü'l Hüccab'dır ve derecesi Şam valisinin bir aşağısıdır. Naibü's Saltana şehir dışında iken, bu hâcibler onun yerine vekâlet etmektedir.²⁶⁵ Bu sebeple zaman zaman Memlûkler'de örfi davalara hâciblerin baktığı bilinmektedir.²⁶⁶

Memlûk Devleti'nde hâcibin görevleri de diğer devletler ile benzerlik göstermektedir. Mesela divandaki toplantılarda, arz-ı hali bulunan kişilerin huzura getirilmesi bunların başlıcasıdır. Darü'l Adl olarak isimlendirilen mahkemede de hâciblerin bulunduğu bilinmektedir. Hatta kaynaklardaki ifadelerle göre, bazı hâcibler yalnızca dava gelirleri ile geçinmekte idi.²⁶⁷ Genel hatları ile Memlûk Devleti'nde hâcibin ve Hâcibü'l Hüccab'ın görevleri ve yeri bu şekilde açıklanabilir. Memlûk

²⁶² Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986), 14/145.

²⁶³ Özcan, *Memluk Devletinde Merkez Teşkilatı*, 127.

²⁶⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 353.

²⁶⁵ Özcan, *Memluk Devletinde Merkez Teşkilatı*, 128.

²⁶⁶ Makrizi, *el-hıtat*. 2/280. Ayrıca bkz. Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh Safedî, *el-Vafi bi'l-vefeyat*, thk. Türki, Mustafa Türki Arnaud, (Beyrut: Daru ihyai't-türâs, 2000), 10: 120.

²⁶⁷ Özcan, *Memluk Devletinde Merkez Teşkilatı*, 130.

Devleti teşkilat yapısına ilişkin çok fazla müstakil esere ulaşamadığımızdan, bu konuda elbette ki eksik noktalar bulunmaktadır.

İslamiyeti kabul eden devletlerin devlet teşkilat yapısında hiyerarşik bir sıralama içinde sıralanan kurumlar arasında ilk sırayı genellikle vezirlik alırdı. Ancak hâciblik devlet teşkilat yapısında gösterdiği değişkenlik bağlamında vezirin önüne dahi geçmiştir. Hak ve yetkilerinin artması sonucunda devletler için zaman zaman bir tehlike unsuru oluşturmuş ve hükümdarı dahi kendi istekleri doğrultusunda yönlendirmiştir. Devletlerin yıkılması ve devlete karşı çıkan isyanlarda yer almıştır. Askeri gücü ve tecrübeleri, siyasi becerileri ve zekâsı sayesinde yıkılma devrine giren devletlerin boşluklarından faydalanmış ve kendi devletlerini kurmuşlardır.

4. İSLAM DEVLETLERİNDE ÖNEMLİ HÂCİBLER

Müslüman ve Türk devletlerinde devletin iç işlerinde görev alan “Hâciblik” kurumu, bir nevi iç işleri bakanlığının öncülü arasında görülür. Osmanlı Devleti’nden önce gelen bütün Müslüman Türk devletlerinde, Anadolu Selçuklu Devleti de dâhil olmak üzere, daha çok Abbasî Devletindeki devlet yönetiminin izlerine rastlanılmaktadır. Özellikle kurumlar için kullanılan isimlerde Abbâsi geleneği ön plana çıkar. Bu terimlerden biri de tam olarak İç işleri başkanlığı kavramını karşılama da önemli görevleri üstlenmiş olan “Hâciblik” kavramıdır.

Abbâsi Devletinin vezirlerden sonra gelen devlet memurları arasında Hâciblik (hicâbet) bulunmaktadır. “Sâhib’üs- sitâre (perdedâr)” da denen hâcib, halifenin özel kalem sahibidir, halifenin kapısında bekler ve büyük bir güce haizdir. Bütün Türk İslam devletlerinde reaya ve halk ile devlet arasındaki ilişkileri yöneten kişi olarak bilinir.²⁶⁸

4.1. Yusuf Has Hâcib

Yusuf Has Hâcib, Balasagun’da soylu bir ailede dünyaya gelmiştir. Onun yaşadığı dönemde bilimi, erdemli davranışları, zühd ve takvası ile bilinir. 410/1019 yılı dolaylarında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir.²⁶⁹

Yusuf Has Hâcib’in, Doğu Karahanlı Devleti döneminde yaşadığı bilinmektedir. Hasan b. Arslan (ö.496/1103) ile babası Buğra Tigin Süleyman (ö.450/1058) dönemlerinde yaşamıştır. Hasan Han, anlaşıldığı kadarıyla halk tarafından sevilen bir kişidir. Onun için “yüzü, ulu ve ilahi kudretle desteklenmiş, muzaffer ve galip padişah, ümmetin sığınağı” gibi ifadeler kullanılmıştır. Hasan Han tahta çıktığı andan itibaren çeşitli ilerlemeler kaydetmiş ve hükümdar oluşunun onuncu yılında Müslüman Türkistan eyaletlerini ve Balasagun ile Taraz bölgelerini de idaresi altına almıştır. Bu dönemde batıda devletler arasında çıkan savaşlar ve iktidar mücadeleleri nedeniyle dönemin âlimlerini Kaşgar’a gitmeleri için teşvik

²⁶⁸ Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Dâhiliye Nezareti*, 60.

²⁶⁹ Yusuf Gökalp, “Kutadgu Bilig’de Sahabe ve Ehli Beyt Algısı ve Türk Din Anlayışına Yansımaları”, 13. *Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, (Ekim, 2015), 70.

etmiştir. Bu sayede Kaşgar, dönemin en zengin kültürel bölgesi haline gelmiştir.²⁷⁰

Yusuf Has Hâcib hakkında bilinenler, kendi eseri olan Kutadgu Bilig’de sonradan eklenmiş olan ve eserin bazı beyitlerinde yer alan bilgilerden mülhemdir. Yukarıda da belirtildiği gibi Yusuf Has Hâcib, Balasagun’da aristokrat bir aile içinde doğmuş ve bilgeliği ile tanınmıştır. Kutadgu Bilig adlı eserini de bir buçuk senede yazarak (6645 beyit) 462/1069 yılında Hakaniye (Karahanlı) devleti hükümdarı Tavgaç Uluğ Buğra Han’a sunmuştur. Hakan, Hâcib’in yeteneklerini gözeterek ona “görevlerin en incesi” olan Has Hâciblik görevini vermiştir.²⁷¹ Yusuf Has Hâcib adına, Kutadgu Bilig’in sadece sonlarına doğru bir yerde rastlanılmaktadır:

“Ay Yusuf kerek sözni sözle köni

Kereksiz sözüg kizle kılga kora” (6627)

Bu dizelerden isminin Yusuf olduğu, Kutadgu Bilig’in yazılmasından sonra da Has Hâcib unvanını aldığı ve Yusuf Has Hâcib olarak anılmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bunun dışında herhangi bir kaynakta veya herhangi bir eserde, Hâcib hakkında kesin bir bilgi yoktur. Mamafih, eserde yazılan bazı noktalardan hayatı hakkında bazı çıkarımlarda bulunulabilir. Örneğin; üzerinde 18 ay uğraştığı eserini 462/1069’da tamamladığına ve yazmağa başladığı vakit 50 yaşlarında olduğu düşünülürse, Yusuf 410/1019 yılı civarında doğmuş olmalıdır. Ölümü hakkında kesin bir malumatımız yoktur.²⁷² Eserin sonradan eklenen kısmında, kendisinden bahsederken, ihtiyarladığını, hayatını insanlara hizmetle geçirerek, Tanrıya ibadette geç kaldığını söylemesinden, oldukça uzun yaşamış olduğu düşünülebilir.

Eserinden de anlaşılacağı gibi Yusuf Has Hâcib, her tür bilgiyi edinmek, okuma ve yazma, sanat, belagat, alfabe bilimi, şiir yazımı gibi pek çok konuda ilme vakıftır. Ayrıca gençlik yıllarından itibaren devlet kademelerinde de çeşitli görevlerde bulunmuştur. Kaleme aldığı eser, yalnızca yönetici kadrosuna değil, aynı zamanda tebaaya da hitap edecek niteliklere sahiptir. Manzum mektup türünün ilk örneği sayılan bu Yusuf Has Hâcib eseri, dilinin anlaşılır olmasıyla da evrenseldir.

²⁷⁰ Kemal Yavuz, “Yusuf Has Hâcib ve Kutadgu Bilig”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 37/37, (2007), 144.

²⁷¹ “Kutadgu Bilig”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/478.

²⁷² “Kutadgu Bilig”, 26/478.

Dönemin Türkçesine ilişkin detayları da bu eserden öğrenmek mümkündür.²⁷³

Hâcib'in, Kutadgu Bilig'deki "okır imdi altmış mangar kel tiyü yani" "Şimdi altmış bana gel diye çağırıyor" sözlerinden kitabı yazdığı esnada altmış yaşına yaklaştığı anlaşılmaktadır. Başka bir yerde "otuz yıgımışın yandru aldı elig/negü kılğay altmış tegürse elig" "otuz (yaş)ın bir araya getirdiğini elli (yaş) aldı, altmış, elini değdirirse ne yapacağım" sözlerinden onun, kitabını yazdığı 1070 yılında altmış yaşına yaklaştığı söylenebilir. Yusuf Has Hâcib'in Arapça ve Farsça gibi dilleri bildiği, pozitif bilimlerin yanı sıra manevi ilimlere de vakıf olduğu eserindeki ifadelerden anlaşılmaktadır.²⁷⁴

Kutadgu Bilig adlı eser, insana; dünya ve ahrette mutlu olmak için nasıl bir yol izleneceğini öğretmeyi amaçlamaktadır. Kelime anlamı olarak "Kutlu Kılacak Bilgi" şeklinde ifade edilebilir. Devlet kademelerinde görevli kişilerin nasıl olması, nasıl bir yol izlemesi gerektiği gibi bilgilere de eserde yer verilmiştir. İnsanlar eserde doğruluğa, iyiliğe ve güzelliğe yönlendirilir.²⁷⁵

4.2. Abdurrahman b. Togayürek

Togayürek, Irak Selçuklu Devletinin hâcibi ve emiridir. Sultan Mahmud'un komutanlarından Togayürek'in oğludur. Doğum tarihi ilgili detaylı bilgi bulunmamakla beraber ihtimaldir ki babasının ıktâ' bölgesi olan Halhal bölgesinde büyümüştür. 532/1138'de Fars Valisi Mengü Bars ile Bozaba'nın Sultan Mesud'a karşı oluşturdukları tertibe katılmıştır. Ancak sonra, Sultan Mesud tarafından affa mazhar olarak onun komutanları arasında yer almıştır. Mantıklı bilge görüşleri ve ölçülü davranışlarıyla az zamanda hükümdarın gönlünü kazanarak Hâciblik rütbesine ulaşmıştır.²⁷⁶

535/1141 yılında Emîr-i hâcib Abdurrahman b. Togayürek, Rey valisi ile iş birliği yapıp nâibi Cemâl el-Câcermî'yi Sultan Mesud'a vezir yapmaya çalışmıştır. Ancak Arrân valisi ile Hâcib Has Bey'in muhalefeti üzerine girişimi başarısız olmuştur. 536/1142'de Rey Hâkimi Abbas ve Fars Valisi Bozaba, Sultan Mesud'a

²⁷³ Yavuz, "Yusuf Has Hâcib ve Kutadgu Bilig", 144-145.

²⁷⁴ Ferruh Ağca, "Türkistanlı Bir Bilge: Yusuf Has Hâcib", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*, (Mayıs/ 2014), 80.

²⁷⁵ Yavuz, "Yusuf Has Hâcib", 166.

²⁷⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, trc. Abdülkerim Özeydin, 11/86.

karşı yeniden birleşip isyana girişince hükümdar ile beraber Bağdat'a gitmek zorunda kalmıştır. Daha sonra Has Bey'in yükselmesini önlemek istemiş ve bu sebeple Fars valisi ve Rey valisi ile ittifak yapmıştır.²⁷⁷ Hükümdarın Has Bey'e olan sevgisinin tehlike unsuru oluşturacağını düşünen Togayürek'in oğlu olmuştur. Damadı olan Arran (Erran) Valisi Çavlı Candar'ın Sultan Mesud ile anlaşıp isyancılara karşı harekete girişmesi ve böylece hükümdar üzerinde nüfuz kazanması üzerine, damadının aleyhinde işler yapmaya başlamıştır. Çavlı bunu öğrendiğinde Bozaba'ya katılmış ve sultanın aleyhine çalışmaya döndüyse de Zencan'a geldiğinde ölmüştür (540/1146).²⁷⁸ Kaynaklar da Togayürek'in nüfusunun iyice artıp hükümdarın önüne geçmesi ve hükümdarın adeta hâcib yanında bir esir gibi kalması da ölümünün sebepleri arasında gösterilmektedir.²⁷⁹

Abdurrahman Hâcib, damadının ölümünden boşalan Arran valiliğini almak istemiştir, zira bu bölgenin geliri oldukça fazladır. Arran'a hâkim olanlar bu sebepten dolayı, devlet idaresinde erkin bir güç ve nüfuza ulaşmaktadır. Bu bölgeyi de elde etmek için Bozaba ve Abbas ile iş birliği yapmaktan sakınmayan Abdurrahman, bu komutanlar sayesinde Arran valiliğini almış ve dahi oğlu Argun'u da Bağdat şahnesi yaptırmıştır. Böylece idarede söz sahibi olmuştur. Bu esnada Gürcüler' in Arran bölgesine yaptıkları akın üzerine buraya gitmek mecburiyetinde kalması, onu öldürtmek isteyen Sultan Mesud'a beklediği fırsatı sunmuş ve sonunda, Arran'da sefer hazırlıklarıyla meşgul iken Sultan Mesud'un çok kıymet verdiği Emir Has Beg tarafından katledilmiştir.²⁸⁰ Bu süreçten sonra Abdurrahman b. Togayürek'in oğlu Rükneddin Muhammed Halhal ve Azerbaycan hükümdarlığına getirilmiştir.²⁸¹

4.3. İnak et-Türkî

Kelime olarak İnak “sığınılacak yer, güvenmek” anlamını taşımaktadır. Oğuz destanında inak hükümdarın çok yakın adamları anlamında kullanılmıştır.²⁸² İnak et-

²⁷⁷ Faruk Sümer, “Has Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/271

²⁷⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, trc. Abdülkerim Özeydin, 11/98.

²⁷⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, trc. Abdülkerim Özeydin, 11/108.

²⁸⁰ Faruk Sümer, “Abdurrahman b. Togayürek”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 1: 76.

²⁸¹ Tahsin Yazıcı, “Hâkânî-i Şîrvânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/168.

²⁸² Ahmet Taşağıl, “İnak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/255.

Türki'de Hazar Türklerinden olup ve Halife Mehdi- Billah'ın hâcibi Sellame-i Ebreş'in kölesi olduğu sıralarda Mu'tasım- Billah onu, halife olmadan önce alarak 199/814 yılında azat etmiştir. İhtimaldir ki Halife Ebu Ca'fer el-Mansur döneminde (136-158/754-775) Hazarlar ile yapılan cenkte esir olmuş ve İslam ülkesine getirildikten sonra İslam'ı kabul etmiştir. İnak, İslam Devletine hizmet eden ilk Türk komutanlarından ve hâciblerindedir. Mu'tasım- Billah'ın halifeliği döneminde (217-227/833-842) Abbâsi ordusundaki Türklerin sayısı artmış ve Sâmerrâ şehri inşa edilerek hilafetin merkezi Türk askerleriyle beraber bu bölgeye intikal ettirilmiştir. Bu yeni kentte Türk birliklerine geldikleri yerlere göre ayrı bölgeler veriliyordu. İnak da ihtimal emrindeki Hazar Türkleriyle beraber böyle bir bölgeye yerleştirilmiştir.²⁸³ Mu'tasım-Billâh halife olunca 219/834 yılında Mısır'a Türkî ailesinden Eşnas et-Türkî'yi vali olarak tayin etmiştir. Böylece Mısır tarihinde Türk valilerin hâkim olduğu yeni bir dönem başlamıştır.²⁸⁴

Halife Vasık-Billah devrinde de (227-233/842-847) itibarını sürdüren İnak, Eşnas et Türkî'nin vefatı sonrasında hilafet ordusunun başkomutanlığına tayin edilmiş; aynı zamanda Eşnas'ın kontrolünde bulunan Mısır valiliği de ona verilmiştir (230/844).²⁸⁵ 235/849 yılına kadar Mısır valiliği görevini sürdüren İnak, eyaleti vekilleri vasıtasıyla yönetmiştir. Mütevekkil-Alellah, Türk emîrlerinin nüfuzunu kırmak istediği için İnak'ı geri çağırıp yerine kendi oğlu Müntasır-Billâh'ı göndermiştir.²⁸⁶

4.4. Altuntaş Hâcib

Sebük Tegin'in gulamı olan Ebu Said Altuntaş önce Gazneli ordusunda komutan olarak görevlendirilmiş, daha sonra da hâcib-i kebir (büyük hâcib) olmuştur. Gulamlıktan öncesine dair pek bilgi bulunmamaktadır. Sebük Tegin'in vefatı üzerine Herat valiliğine getirilen Altuntaş, bu göreve Sebük Tegin'in yerine geçen oğlu (Sultan) Mahmud tarafından getirilmiştir. Sistan'da çıkan isyanın bastırılmasında sultana yardımlarda bulunmuştur. Sultan Mahmud ile Karahanlı Nasr

²⁸³ Hakkı Dursun Yıldız, "İnak et-Türkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/256.

²⁸⁴ Cengiz Tomar, "Mısır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/560.

²⁸⁵ Yıldız, "İnak et-Türkî", 22/256.

²⁸⁶ Tomar, "Mısır", 29/560.

b. Ali arasında Belh taraflarında meydana gelen cenk esnasında Gazne ordusunun sağ kolunu yönetmiş, Sultan Mahmud'un Hindistan akınlarına katılarak büyük faydalar göstermiştir. Sultan Mahmud Harezmi Ebü'l-Haris Muhammed el-Me'mûn'den alınca, cesaret ve yeteneklerini beğendiği Altuntaş'ı "Harezmsah " adıyla buraya vali tayin etmiştir. Altuntaş ölümüne kadar bu bölgede görevde kalmış ve Harezmi komşu Türk kabileleri Oğuz ve Kıpçaklar'a karşı başarıyla müdafaa etmiştir.²⁸⁷

Sultan Mahmûd-ı Gaznevî, Hârizm'i Ebü'l-Abbas II. Me'mûn'un yeğeninden Hârizm valiliğini almış ve buraya cesaret ve kabiliyetini takdir ettiği Altuntaş el-Hâcib'i hârizmsah unvanıyla tayin etmiştir (408/1017). Altuntaş ölümüne kadar (423/1032) Hârizm'i çok iyi yönetmiştir.²⁸⁸

Gazneli Mahmud'un ölümünden (421/1030) sonra yerine geçen oğlu Sultan Mesud, Altuntaş'ı hükümdarlığı için tehlike olarak görmüş, Emîr Moncuk aracılığıyla onu ortadan kaldırmaya çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Daha sonrasında ise Altuntaş'a bu olayla hiçbir ilgisi olmadığı haberini göndermiştir. Sultanın bu hususta yazdığı mektubu ele geçiren Altuntaş, sultanın sözlerine inanmış görünerek hizmet ve bağlılığını sürdürmüştür. Hatta Karahanlı Ali Tegin üzerine Sultanın emriyle yürümüş, Ali Tegin'in bir hücumu sırasında Altuntaş ağır şekilde yaralanmıştır. Fakat durumunu gizleyerek Ali Tegin'in kendisiyle barış için müzakereye girmesini sağlamıştır. Gazneliler'in yararına olacak bir antlaşma imzalanmıştır. Yapılan antlaşmaya göre iki ordu birer durak geri çekilecek ve Altuntaş Âmül'e vardıktan sonra Sultan Mesud ile Ali Tegin arasında var olan anlaşmazlığa son vermek için çalışacaktı. Antlaşmaya uyarak Ali Tegin Semerkant'a çekildi, Gazneli ordusu da Âmül'e döndü. Altuntaş ise aldığı yaranın büyüklüğüyle çok geçmeden öldü.²⁸⁹

Ahlâk ve karakter sahibi akıllı bir emîr olan Altuntaş Gazneliler'e sadakatle bağlı olmasına rağmen bozkırlardan gelen Türkmenler'i hassa ordusuna alarak askerî gücünü arttırmıştır. Bu sebeple de Sultan Mahmud ve halefinin dikkatini çekmiş,

²⁸⁷ Abdülkerim Özeydin, "Altuntaş el-Hacib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/547.

²⁸⁸ Abdülkerim Özeydin, "Hârizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/218.

²⁸⁹ Özeydin, "Altuntaş el-Hacib", 2/548.

hareketleri endişeyle takip edilmiştir. Ancak herhangi bir sonuca ulaşamamıştır. Oldukça geniş yetkiler elde eden hâcib Altuntaş daha sonrasında Hârizm bölgesinde Altuntaş hanedanlığını kurmuştur. Muhtemeldir ki hâcib ya da vali olarak Hârizm bölgesine tayin edilen Altuntaş daha sonrasında bölgede hakimiyet kurmuş ve kendi hanedanlığını ilan etmiştir.²⁹⁰

Altuntaş'ın oğlu Hârun Hârizmşah, Sultan Mahmud'un ölümü üzerine (1030) oğlu Mesud'a isyan etmiştir.²⁹¹ Altuntaş'ın oğlu Harun Hârezm'de isyan çıkarıp asilere karışmış ve bu olaylar sebebiyle Altuntaş hanedanlığı sona ermiştir.²⁹²

4.5. Hâcib Mânsur

Tam künyesi Ebû Âmir Muhammed b. Abdullah Ebî- Âmir Muhammed b. Velid b. Yezîd el- Meâfirî el- Kahtâni'dir. Endülüs Emevi devletinin tanınmış devlet adamıdır. Hıristiyan tarihçilere göre adı "Almanzor"dur. Aile itibarıyla Kahtan Araplarından olup, Endülüs'ün fethi ile buraya yerleşmişlerdir.²⁹³ Babası Abdullah dindarlığı ve bilgisi ile tanınmış fıkıh âlimi olup, hacdan dönerken ölmüştü. Gençliğinde öğrenimini tamamlamak için Kurtuba'ya gelmiş ve belde kadısı tarafından himaye edilerek Kurtuba'da önemsiz görevlerde çalışmaya başladı.²⁹⁴

Kaynaklarda öğrenimini bitirdikten sonra Kasrû'l- İmare karşısında bir arzuhalci dükkânı açarak saray mensuplarıyla yakınlığını arttırmış, onların aracı olmasıyla Emevî hükümdarı II. Hakem'in eşi Subh veya Sabih'in takdirlerini kazanmış, bu sayede Emevî sarayına intisap etmişti. Kibarlığı, hatırsınaslığı, nezaketi ile sarayda kendisini sevdirdi. II. Hakem'in ölümünden sonra yerine gelen halife döneminde nüfuzu bir kat daha arttı.²⁹⁵

Mansûr'un 366/977 yılında Kastilya topraklarına düzenlediği seferden başarıyla ve bol ganimetle Kurtuba'ya geri gelmesi devlet içindeki konumunu yükseltmiştir. Bu durum Hâcib Mushafî'yi rahatsız etmiş olmasına rağmen ona saygıda kusur etmemeye büyük önem göstermiştir. Mansur, Mushafî ile

²⁹⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 634.

²⁹¹ Özeydin, "Hârizm", 16/218.

²⁹² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 651.

²⁹³ M. Th. Houtsma vd. (ed.), *First Encyclopaedia of Islam 1913-1936* (Leiden: E. J. Brill, 1993), 5/254.

²⁹⁴ "Hâcib Mansûr", *İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: MEB, 1976), 23/272.

²⁹⁵ "Hâcib Mansur", 23/273.

Medînetüsâlim'in askerî valisi olan Gâlib b. Abdurrahman arasındaki soğukluktan faydalanmaya düşünmüştür. Gâlib'i yanına çekip Mushafî'yi devre dışı bırakmaya çalışmıştır. Bu sebeple 366/977 senesinde Mushafî'yi hâciblik için yeterli görmediğini Gâlib'e söylemiştir. Sonrasında Gâlib'in kızı ile evlenmiş ve onunla akrabalık bağı kurmuştur. Hıristiyanlara yönelik ikinci ve kayınpederiyle birlikte çıktığı üçüncü seferden de zaferle ve bol miktarda ganimetle dönmesi onu daha da güçlü kılmıştır. Gösterdiği bu üstün başarıların neticesi olarak sâhibü'l-medîne olarak Kurtuba'ya görevlendirilmiştir.²⁹⁶

Önce Hâcib Ebu'l-Hasan Câfer el-Mushâfi ile iş birliği yaparak Emevi sarayındaki slav kölelerin gücünü kırdı. Bir süre sonra Endûlûsî lakabıyla tanınan Câfer b. Ali b. Hamdûnî'nin desteği ile Endülüs Emevî devletinin tek adamı olarak hâcib oldu.²⁹⁷ Az bir zaman sonra "zü'l-vizâreteyn" unvanını elde etti. Mushafî'nin görevden alınması üzerine II. Hişâm tarafından hâcibliğe getirildi.²⁹⁸

İbn Ebû Âmir el-Mansûr, Kastilya üzerine düzenlediği elli ikinci seferinden dönerken Medînetüsâlim'de hastalanıp ve kısa süre sonra vefat etmiştir. Torunu Abdülazîz b. Abdurrahman mülûkû't-tavâiften biri olan Âmirîler'in kurucusudur. Mansûr'un amacına ulaşmak için her yolu mubah gören bir kişiliğe sahip olduğu şeklindeki bilgiler mevcuttur. Ayrıca Mansur'un zamanında Endülüs'te var olan istikrar ve gelişmenin devam ettiği, hatta Medînetüsâlim/ Medînetüsselâm ismiyle anılan Bağdat şehri de Hacib Mansur tarafından kurulduğu kaynaklarda aktarılmaktadır. Arap yazarlar Halife Mansûr'un bu şehri İslâm öncesi devirde pek çok yerleşim alanının bulunduğu bir yerde kurduğu bilgisi de mevcuttur.²⁹⁹

4.6. Abdülmelik b. Mansûr

364/975 tarihinde Zelfâ adlı bir câriyeden doğdu. Endülüsü'ün meşhur hâcibi Mansur'un (Almanzor) oğludur. Babası hayatta iken hâcib unvanını almış (380/911),

²⁹⁶ Mehmet Özdemir, "Mansur İbn Ebû Âmir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/6.

²⁹⁷ "Hâcib Mansur", 23/273.

²⁹⁸ Özdemir, "Mansur İbn Ebû Âmir", 28/6.

²⁹⁹ Abdülazîz ed- Dûrî, "Bağdat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları: 1991), 4/425.

babasının vefatından sonra ise halefi olmuştur.³⁰⁰ Babası Mansur, gerçek bir hükümdar olarak Endülüs'ü yönetirken, bu hakimiyetin kendisinden sonra da ailesi fertlerine ait olması için oğlu Abdülmelik'i kendi makamına varis olarak veliahdı ilan etti. Aynı zamanda hâcib unvanıyla birlikte ordu başkomutanlığını ve diğer hakimiyet alametlerini oğluna devretti. Diğer oğlu Abdurrahman'ı da vezirliğe getirdi.³⁰¹ Resmi olarak Abdülmelik hâcib olmuş olsa da görevi babası Hâcib Mansur idame ettirmiştir. Mansûr 387/998 yılında Fas'ı ele geçirdikten sonra Abdülmelik'i buraya vali tayin etmiştir. Fakat Abdülmelik altı ay sonra Kurtuba'ya çağırılmış ve yerine İbnü'l-Katta adı ile meşhur İsa b. Saîd getirilmiştir. Bir sefer sırasında hastalanan Mansûr, oğlu Abdülmelik'i yanına çağırıp ordu kumandanlığını kardeşi Abdurrahman'a teslim etmesini istemiştir. Abdülmelik Kurtuba'ya geldiğinde bazı çevrelerin isyan hazırlığı içinde olduklarını görmüştür. Babasının ölüm haberi Kurtuba'ya gelince Halife II. Hişâm kendisini hâcibliğe tayin etmiş ve hil'at giydirmiştir. (27 Ramazan 392/9 Ağustos 1002).³⁰²

Abdülmelik hâcib olduktan sonra kısa sürede idareye hâkim olmuş ve olay çıkarmalarından endişe ettiği şahısları sürgüne göndermiştir. Halife Hişâm bütün devlet işlerini ona bırakıp köşesine çekilmiştir. Halife Hişâm devlet işlerinden tamamen elini çekmiş ve hâcib Abdülmelik, hilafete ait sayılan ailenin tüm mal varlığı ve birikimini -korunması amacıyla- Medinetü'z Zahire'ye taşımıştır.³⁰³ Abdülmelik babasının idarî ve askerî sahadaki politikasını aynı şekilde devam ettirmiştir. Vergilerin bir kısmını kaldırmıştır. Babası Mansur'un kuzeydeki hıristiyan devletlerle yapmış olduğu anlaşmaları yenilemiştir. Birçok şehre sefer düzenleyen Abdülmelik, anlaşma yaptığı hıristiyan prenslerden de yardım almıştır. Öyle ki prenseler onu yarımadanın en güçlü hâkimi olarak tanımışlardı. İlerleyen zamanlarda başarısızlıkla sonuçlanan seferler, başkent Kurtuba'da bazı huzursuzluklar sebep olmuştur. Abdülmelik daha sonra Clunia Kalesi'ni ele geçirip

³⁰⁰ C. F. Seybold, "Abdülmelik, 'Abd-Al Malik b. Al-Mansur" *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul, MEB Yayınları, 1978), 1/95.

³⁰¹ Lütfi Şeyban, "Endülüs Emevi Hanedanına Karşı Bir İktidar Denemesi: Endülüs Ernevileri Haciblerinden EI-Mansur Muhammed ibn Ebi Amir (366/976-392/1002)", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 11/3-4, 1(998), 260.

³⁰² Abdülkerim Özeydin, "Abdülmelik b. Mansur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/266.

³⁰³ Şeyban, "Endülüs Emevi Hanedanına Karşı Bir İktidar Denemesi: Endülüs Ernevileri Haciblerinden EI-Mansur Muhammed ibn Ebi Amir (366/976-392/1002)", 260.

tahrip etmiştir. Gazvetü'n-nasr diye meşhur olan Clunia Kalesi'nin ele geçirilmesinden sonra Halife Hişâm ona el-Muzaffer unvanını vermiştir. 399/1008 yılında yeni bir sefere çıkarken Kurtuba yakınlarındaki Vâdi Ermilât'ta (Guadimellato) hastalanıp 16 Safer 399'da (20 Ekim 1008) vefat etmiştir. Zâhire'de defnedilmiştir.³⁰⁴ Ölümünden sonra yerine kardeşi Abdurrahman geçmiştir. Abdurrahman hâcib olduğu dönemden sonra iktidarı ele geçirmiş ve Âmirîler hükümdarlığını kurmuştur.³⁰⁵

Adil bir idareci olarak bilinen Abdülmelik, halk tarafından sevilirdi. Endülüs Emevî Devleti son parlak devrini onun zamanında yaşamıştır. Ülkede huzur ve güveni sağlamıştır. Kendisinde var olan devlet adamlığı vasfı ile devleti başarıyla idare etmiş olsa da babası kadar kabiliyetli olmadığını belirtmek gerekir. Endülüs Emevî Devleti'nin çöküş devrine rastlayan altı yılı aşkın idareciliği sırasında zaman zaman bazı isyanlar çıkmış, ancak kayda değer iki isyanı da rahatlıkla bastırmıştır.³⁰⁶

4.7. Ahmed b. Hasan el- Meymendî

361/972 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Mensubu olduğu aile Gazne'ye bağlı Meymend kasabasındandır; bu sebeple Meymendî ismiyle tanınmaktadır. Sultan Mahmud'un süt kardeşi olduğu bilinen Meymendî onunla beraber eğitim görmüştür.³⁰⁷ Meymendî'nin babası Gazneliler'in hizmetinde bulunmuş ve Sebük Tegin döneminde Büst şehrinin âmili olmuştur. Ancak vergileri zimmetine geçirdiği iddiasıyla idam edilmiştir. Babasının devlete karşı suç işlemiş olmasına rağmen Meymendî saraydan uzaklaştırılmamıştır. Nitekim Sâmânî Emîri Nûh b. Mansûr, Mahmud'a Horasan ordusu kumandanlığını verdiği zaman (384/994) Meymendî Mahmud'un kâtibi idi. Sultan Mahmud daha sonra da onu Dîvân-ı İnşâ ve Dîvân-ı Resâil'in başına getirmiştir.³⁰⁸

Horasan vergilerinin toplanmasında gösterdiği başarıdan dolayı 405/1015 tarihinde vezirliğe yükselmiştir. Sultan ile Meymendî arasında Hârizm'in ele

³⁰⁴ Özeydın, "Abdülmelik b. Mansur", 1/266.

³⁰⁵ C. F. Seybold, "Âmirîler" *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul, MEB Yayınları, 1978), 1/409.

³⁰⁶ Özeydın, "Abdülmelik b. Mansur", 1/266.

³⁰⁷ Erdoğan Merçil, "Meymendî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/504.

³⁰⁸ Mustafa Akkuş- İzzetullah Zeki, "Târîh-i Beyhakî'ye Göre Selçuklu- Gazneli İlişkileri ve Selçuklu Algısı", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 5 (2016), 186.

geçirilmesinde izlenecek siyaset konusunda anlaşmazlık çıkmıştır. Meymendî görevden alınıp tutuklanmış ve sonrasında ise var olan malları müsadere edilmiştir.³⁰⁹ Bazı kaynaklar ise kuraklık olduğu yıl beytülmal konusunda gösterdiği acımasızlığın sultan Mahmud'a iletilmesinin edilmesinin sonucu olarak hapse atıldığını belirtmektedir.³¹⁰ Sultan Mesûd tahta geçince onu serbest bırakmıştır. Sultan Mesûd tarafından vezirlik teklif edilmiş olan Meymendî yaşlılığını ve geçmişteki olayları ileri sürerek vezir olmayı istememiştir. Ancak sultanın ısrarı üzerine vezirlik görevini kabul etmiş, yetkileriyle ilgili de Sultan Mesûd ile bir anlaşma yapmıştır. 9 Safer 422/5 Şubat 1031 tarihinde sultanın huzurunda Meymendî'ye vezirlik hil'ati giydirilmiştir. Sultan Mesud yaptıkları anlaşmanın dışına çıkarak zaman zaman Meymendî'nin uygun görmediği bazı işleri ona yaptırmıştır. Herat'ta bulunduğu sırada 10 Muharrem 424'te (16 Aralık 1032) hastalanan Meymendî 25 Muharrem'de (31 Aralık) vefat etmiştir.³¹¹

4.8. Bârâk Hâcib

Putperest olan Karahıtaylar'dandır. Karahıtay Hükümdarı'nın hâcibi iken Hârizmşah Alâeddin Muhammed'e elçi olarak gönderilmiş, sonrasında geri dönmesine izin verilmemiştir. Karahıtaylar'ın yıkılışına kadar sarayda tutmuştur. Bu tarihten önce de hâcib olan Bârak, daha sonra Alâeddin Muhammed'in oğlu Gıyâseddin Pîr Şah'a atabeg tayin edilmiştir. Barak, Karahıtaylar'ın yıkılışından sonra Alâeddin Muhammed'in hizmetine girerek hâcibliğe yükselmiştir. Alâeddin Muhammed Moğollar'ın önünden kaçarken ölünce oğlu Gıyâseddin Acem'e yerleşmiş; Barak Hâcib de onun seçkin emîrleri arasına girerek Kutluğ Han unvanını almış ve İsfahan'a vali olarak tayin edilmiştir (618/1221).³¹²

Sonrasında Gıyâseddin'in veziri Tâceddin ile ayrılığa düşmüş ve Celâleddin Hârizmşah'ın yanına gitmeye karar vermiştir. Berdesîr yakınlarında Kirman Emîri'nin saldırısına uğramıştır.³¹³ Kirman Emîri'nin ordusundaki Türkler saf değiştirip kendi tarafına geçmesiyle saldırıyı önlemiş ve Kirman'a hâkim olmuştur.

³⁰⁹ Merçil, "Meymendî", 29/504.

³¹⁰ Akkuş- Zeki, "Târîh-i Beyhakî'ye Göre Selçuklu- Gazneli İlişkileri ve Selçuklu Algısı", 186.

³¹¹ Merçil, "Meymendî", 29/504.

³¹² Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, (Ankara: TTK Basımevi, 1975), 79-80.

³¹³ Abdülkerim Özyayın, "Bârâk Hâcib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları: 1992), 5/62.

(619/1222).³¹⁴ Barak bu esnada kızlarından birini Celâleddin ile evlendirerek Hârizmşahlar'la akrabalık kurmuştur.³¹⁵

Barak Celâleddin Hârizmşah'ın Gürcüler'le uğraşmasını fırsat bilen Barak, ülke idaresini tek hâkimi olmak için Moğollar ile iş birliği yapmıştır.³¹⁶ Moğollar'ı Hârizmşahlar'a karşı kıskırtmıştır. Sonra ise Cengiz Han'a bağlılığını arz edip Kutluğ Han unvanını almıştır.³¹⁷

Celâleddin Hârizmşah ile anlaşmazlığa düşen kardeşi Gıyâseddin daha önce Barak Hâcib'ten aldığı davet teklifini kabul ederek Kirman'a gitmiştir (626/1228). Barak Hâcib onu saygıyla karşılamış ve Gıyâseddin'in annesiyle zorla evlenmiştir. Kısa bir süre sonra Gıyâseddin ve annesinin kendisini zehirlemeyi düşündüklerini öğrenmiş ve karısını boğdurtmuştur. Barak Hâcib bu olaydan sonra Abbâsî halifesine elçi gönderip müslüman olduğunu, Hârizmşahlar'ın aksine ona bağlı olduğunu bildirmiştir. Kendisine "sultan" unvanı verilerek hükümdar olarak tanınmasını istemiştir. Halife bu teklifi kabul etmiş ve ona Kutluğ Sultan unvanını vermiştir.³¹⁸

633/1235'te Sîstan'ı ele geçirmeye çalışan Moğol kuvvetleri kumandanı, Barak'a haber gönderip Moğol ordularına katılmasını ve büyük hana itaat ederek huzura gitmesini istemiştir. Barak Sîstan'ın kontrolünde Moğollar'a yardım ederek itibar kazanmış, ancak yaşlı olduğunu söyleyip yerine oğlu Rükneddin'i Moğolistan'a göndermiştir. Rükneddin daha yolda iken babası ölmüştür (20 Zilhicce 632/5 Eylül 1235). Kirman dışına yaptırdığı medreseye defnedilmiştir. Barak'ın yerine önce yeğeni ve damadı Kutbüddin Muhammed geçmiştir. Moğollar oğlu Rükneddin'i Kutluğ Han unvanıyla tahta çıkarmıştır.³¹⁹

Barak Hâcib, hâkimiyetinin Cengiz Han'ın elinde olduğunu bildiği için onlarla iyi geçinmiştir.³²⁰

³¹⁴ Abdülkerim Özaydın, "Asya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/520.

³¹⁵ Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 100.

³¹⁶ Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 92.

³¹⁷ Özaydın, "Bârâk Hâcib", 5/63.

³¹⁸ Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 92.

³¹⁹ Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 92.

³²⁰ Özaydın, "Bârâk Hâcib", 5/63.

4.9. Ebû Lü'lü

Asıl adı Hüsâmeddin Lü'lü olan Ebû Lü'lü', Mısır'da Fatımi devletinin ordusunda önemli bir yere sahip, Ermeni asıllı bir askerdir. Selahaddin Eyyûbî Fatımî devletine son verdikten sonra Ebû Lü'lü'nün şecaatini beğenmiş ve kendisine deniz filosuna komuta etme görevini vermiştir. Flo işlerine büyük önem veren Selahaddin Eyyûbî, hâcib Lü'lü'ye özel bir divan hazırlamış, ona özel bir bütçe vermiştir. Savaşçı kişiliğiyle tanınan hâcib, ayrıca Şam sahillerinde yabancılara karşı büyük başarılar kazanmıştır. Denizlere hâkim olması sebebiyle denizlerin kaptanı olarak da anılır. Selahaddin Eyyûbî'nin Akdeniz'de gerçekleşen Haçlı seferlerine karşı Ebû Lü'lü'yü gönderdiği ifade edilmektedir.³²¹

578-579/1183 yılında Ebû Lü'lü' kumandasındaki Eyyûbî filosu Renaud de Chatillon'un Kızıldeniz'de giriştiği askerî harekâtı etkisiz kılarak düşmanı yenilgiye uğratmıştır. 582-583/1187'deki Filistin'in fethinde yine Ebû Lü'lü' kumandasındaki Eyyûbî donanması deniz güvenliğini sağlamıştır. Aynı yıl sahil bölgesinin himayesinden sonra belli başlı gibi Doğu Akdeniz limanlarında küçük çapta deniz kuvvetleri oluşmaya başlamıştır. İlerileyen süreçte Beyrut donanması Haçlılar'ın deniz harekâtını etkileyebilecek bir düzeye ulaşmıştır. 582-583/1187 yılı sonundaki Sûr muhasarasına Akkâ'dan gelen on gemi ile Beyrut ve Cübeyl'den bazı gemiler katılmıştır. Güçlenen Eyyûbî donanması 583-584/1188'de doğuya gelen altmış gemilik Sicilya Haçlı donanmasına karşı sahillerini başarıyla savunmuştur. 16 Zilkade 585/26 Aralık 1189 tarihinde Mısır'dan Ebû Lü'lü' kumandasında Akkâ'ya gelen elli gemilik bir Eyyûbî donanması Haçlı ordusunun kalkanını kırarak, Akkâ şehrine yardım getirmeyi başarmıştır.³²² Selâddin Eyyûbî'ye her an eşlik eden hâcib Lü'lü'nün özellikle denizlerde gösterdiği hâkimiyetin yanı sıra Akkâ şehrinin savunmasında gösterdiği üstün başatı hâcibin "emir" ünvanı almasını sağlamıştır.³²³

³²¹ Makrîzi, *el-Hıtat*, 3/156.

³²² Nebi Bozkurt, "Bahriye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/495.

³²³ Makrîzi, *el-Hıtat*, 3/156.

Selâhaddin Eyyûbî'nin Mısır nâibi olan kardeşi el-Melikü'l-Âdil de Ebû Lü'lü'ye var olan birçok tehlikenin ortadan kaldırılması için filo kumandanlığı görevini vermiştir.³²⁴

Medine'de Hz. Peygamber'in kabrinin değişmesi fikrini savunan ekole karşı duran grupla beraber hareket etmiştir. 596/ 1199-1200 yıllarında Medine'ye saldırmak isteyen Haçlı ordusunu Kahire yakınlarında durdurmuştur. Ordudaki görevini bıraktıktan sonra kendini hayır işlerine adayan Ebû Lü'lü' namaz konusunda hassas bir karaktere sahiptir. Ayrıca Kahire'de Lü'lü' hamamını inşa ettirmiştir.³²⁵ Daha çok askeri yönüyle ele alınan hâcib Lü'lü' nün ölümüyle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır.

Yukarıda bahsedilen hâciblere bakıldığında askeri yönleriyle ön plana çıktıkları görülmektedir. Özellikle güçlü, iri yarı insanlardan seçildiklerini de belirtmek gerekir. Siyahiler arasından da hâcib seçilmiştir.³²⁶ Seçilen bu hâcibler hep basamak basamak yükselmiş ve hükümdara en yakın kişi olmayı başarmışlardır. Taht için bir tehlike haline gelmedikleri sürece görevlerine devam etmişlerdir. Bazen bir hâcib art arda gelen iki hükümdarın hâcibi olarak görevlendirilmişlerdir. Bazen de tıpkı veraset sistemi gibi hâciblik babadan oğula geçer bir hal almıştır. Ölen babasının yerine hâciblik görevini devam ettiren kimseler olmuştur. Hâcib Mansur'dan sonra uzunca bir süre Amirler halifeliği elinde tutmuştur.³²⁷

³²⁴ Ramazan Şeşen, "Selâhaddin-i Eyyûbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/339.

³²⁵ Makrîzi, *el-Hıtat*, 3/156.

³²⁶ Makrîzi, *el-Hıtat*, 2/123.

³²⁷ Özeydın, "Abdülmelik b. Mansur", 1/266.

SONUÇ

Bu çalışmada tarihte oldukça önemli bir yere sahip olan hâciblik kurumu ana hatlarıyla ele alınmaya çalışılmıştır. İslam dini, tabiatı itibarıyla kişinin maddi ve manevi huzuruna ehemmiyet vermiştir. Aynı şey İslam devletlerinin, milli politikaları ve devlet kurmanın zaruri neticesi olarak, teşkilat yapısında da görülmüştür. Hâciblik kurumu devletlerin kuruluş ve gelişme dönemleriyle beraber, daha çok yükselme, büyüme ve yıkılma dönemlerinde varlığını göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemi ile Kanunî dönemi mukayese edildiğinde, bu durum açık bir şekilde görülmüştür.

Zaman içerisinde belirli olgunluğa ulaşan devlet sınırları kendi içinde birtakım yenilikleri beraberinde getirmiştir. Devlet sınırlarının iyice genişlemesi yönetimi tek elinde tutan hükümdarın/ halifenin hakimiyetini zorlaştırmıştır. Devlet yönetimini kolaylaştırmak için bazı uygulamalar değiştirilmiş, hükümdarın iş yükü azaltılmış ve bu sayede hakimiyet sağlam temellerle devam etmiştir. Bu süreç hükümdarın yardımcılar edinmesini ve devlette bir teşkilatlanma yapısını da beraberinde getirmiştir. İlk teşkilatlanma hareketlerine Hz. Ömer döneminde rastlanmaktadır.

Hükümdara/ Halifeye hemen her konuda tahsis edilen yardımcılar mevcuttur. Halkla arasında abartılı mesafeler olmayan hükümdarlar zaman içerisinde yoğunluk ve kalabalıktan işlerini yapamaz hale gelmişlerdir. Ayrıca İslam'ın ilk dönemlerinden beri hükümdara yapılan suikast girişimleri emniyet problemini de beraberinde getirmiştir. Tüm bu sorunlara çözüm olarak ortaya yeni bir yardımcı güç çıkmıştı: "Hâciblik". Böyle bir ortamda kendisine hayat bulan bu kurum daha sonraları önemli bir makam teşkil etmiş ve -farklı isimlerle- günümüze kadar süregelmiştir.

"Kapıcı, Perdedar" anlamlarını taşıyan hâciblik zaman içerisinde görev tanımını iyice genişletmiş hükümdarın en yakın yardımcılarında yer almıştır. Hâciblik ismiyle anılmasa da Hz. Peygamber'in "Enese ya da Enes" isimli bir hâcibi olduğundan bahsedilir. Yine dört halife döneminde de durum bu şekildedir. Bu görev ve unvanın, Emevîler devrinde Bizans ve Sâsânî tesirleri altında saray hayatının başlamasından sonra ortaya çıktığını ileri sürenler de vardır. İslam devletler

tarihinin altın dönemini yaşadığı Abbasiler devletinde önemi iyice artmış bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Endülüs Emevilerinde hükümdara en yakın görevli olan vezirden bile daha üst bir makam olarak değerlendirilen hâcibliğin yetki ve sınırları iyiden iyiye artmış ve vezirlerin hükümdarla görüşebilmek için önce hâcib ile görüşmesi gerekmiştir.

Tüm bu süreçte hâcib sadece sarayda görev yapmamıştır. Kimi zaman elçi kimi zaman kâtip kimi zaman komutan kimi zamanda hükümdara vekil olarak görevlendirilmiştir. Bu sebeple yer yer tehlike unsuru olarak görülmüş ve bazı hükümdarlar tarafından bu makam boş bırakılmıştır. Görev tanımının genişlemesiyle hâciblerin sayısı da artmıştır. Bu durum, hâciblerin en yetkilisi, amiri diye nitelendirilebilecek “hâcibu’l-huccab” görevini beraberinde getirmiştir. Türklerin İslam dinini kabul etmesiyle İslam kurumları benimsenmiş ve teşkilat yapısı yeni bir benlik kazanmıştır. İlk İslam devleti kurulduğu günden beri hâciblik devlet teşkilatı içerisinde yer edinmiş bir kurum olarak varlığını sürdürmüştür. Türk- İslam devletlerinde de bulunan hâciblik makamı aynı isimle anılmıştır. Osmanlı Devleti’nde mabeyncilik kelimesi hâciblik ifadesinin yerine kullanılmıştır.

Hâciblik makamı, yukarıda bahis konusu edilen özellikleri hasebiyle İslam ve Türk medeniyetleri açısından son derece öneme sahip bir makamdır. Hâciblik konusu üzerine yapılan araştırmalar neredeyse yok denilecek kadar azdır. Oysaki Hâciblik, Türk ve İslam saray teşkilatı içerisinde bulunan en önemli makamlardan biridir. Hâcib, Sultan’ın iç işlerindeki gözü kulağıdır, reaya ve halk ile iletişimi sağlayan unsurdur, insanlar arasındaki husumetleri giderecek iletişim becerilerine sahiptir, Sultan’ın kimlerle görüşmesi gerektiğini bilir, yeri geldiğinde adaleti temsil eder, yeri geldiğinde kılıçla kendine verilen toprağı yönetir.

Hilafet makamına bu kadar yakın olan hâcibliğin devletlerin yıkılmasında ya da isyanların çıkmasında büyük bir rol oynadığı aşıkardır. Özellikle hâciblerin askeri yönü bu durumu tetiklemektedir. Bazı devletlerde babadan oğula sirayet eden bu makam hilafet makamında oluşan veraset sisteminin diğer kurumlarda da olabileceğinin göstergesidir. Askeri yönü bu kadar güçlü olan hâciblerin isyanlardaki rolü de oldukça büyüktür. Kimi zaman çıkan isyanların baş müsebbibi, kimi zamansa

çıkan isyana karşı ilk harekete geçen kişi yine hâciblerdir. Tarihte bazı valilerin çıkan isyanları bastırması için hâcible para karşılığı anlaştığı da bilinmektedir.

İslam devletleri teşkilat yapısında büyük öneme sahip olan hâciblik kurumu, devlet yapısına ışık tutmakla beraber, o döneme ait bilgiler elde edilmesine de yardımcı olmuştur. Bu çalışma da kurulan her yeni devlet teşkilatındaki değişim, bu değişime sebep olan etkenler ve değişim süresince hâciblik kurumunun tarihi süreci ele alınmaya çalışılmıştır. Basit bir kapıcılık görevi olarak tayin edilen hâciblerin zaman içinde hükümdarın en özel sırlarına dahi vakıf olması, teşkilat görevlisi dahi sayılmazken birden devletin ikinci adamı olacak kadar yükselmesi, hiyerarşideki sıralamanın her an değişebileceğinin göstergesidir.

KAYNAKÇA

- Agacarov, Sergey Grigoreviç. *Selçuklular*, trc. N. Necef Ekber- Ahmet R. Annaberdiyev. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1. Baskı, 2006.
- Ağca, Ferruh, “Türkistanlı Bir Bilge: Yusuf Has Hâcip”, *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması 1* (Eskişehir, 26-28 Mayıs 2014). Ed. Ejder Okumuş. 79- 88. Eskişehir: Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı Yayınları.
- Akgündüz, Ahmet. *Arşiv Belgeleri Işığında Dâhiliye Nezareti Tarihi*. Ankara: TİAV Yayınları, 1. Baskı, 2015.
- Akkuş, Mustafa- Zeki İzzetullah, “Târîh-i Beyhakî’ye Göre Selçuklu- Gazneli İlişkileri ve Selçuklu Algısı”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi [Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi]* 5 (Konya, 2016), 181-204.
- Akyıldız, Ali. “Mabeyn-i Hümayun”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/283-286. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Arat, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1. Baskı, 1959.
- Atar, Fahreddin. *İslâm Adliye Teşkilatı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, y.y.: DİB Yayınları, ts.
- Atçeken, Zeki- Bedirhan, Yaşar. *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2. Baskı, 2012.
- Atik Kayhan. “Türklerde Haciblik Kurumunun Karşılaştırmalı Tarih Açısından Değerlendirilmesi”. *SOBİDER: Sosyal Bilimler Dergisi* 5/30 (Eylül 2018), 316-324.
- Avcı, Casim. “Hilâfet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/546-553. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Ayaz, Fatih Yahya. “Vezir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/ 79-82. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Beyhakî, Ebu’l Fazl Muhammed b. Hüseyin-i. *Târîh-i Beyhakî*, trc. Necati Lügal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1. Basım, 2019.
- Bozkurt, Nebi. “Bahriye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/ 495- 501. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*. trc. Mehmed Sofuoğlu. 3. Cilt. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1. Basım, 1987.
- Çapan, Fatma, “III. Abdurrahman ve Oğlu Hakem el-Muntasır Dönemlerinde Endülüs İlmî (H. 300- 366/M. 911-977)”, *The Journal of Academic Social Science* 4/31 (Ekim/2016), 145-159.
- Doygun, Meryem, “Tarihi Şahitlikle Kutadgu Bilig’de Vezir Vasıflar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Current Research In Social Sciences*, 1/2 (Mayıs/ 2015), 35-43.
- Duman, Abdullah. “Tarihte Kayıp Türkler Bağlamında İztarbet Savaşı”, *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 34 (2017), 463.

- Durant, Will. *İslam Medeniyeti*. Trc. Orhan Bahaeddin, İstanbul: Kervan Kitapçılık, ts.
- Ebu Halil, Şevki. *İslam ve Dünya Medeniyetleri Tarihi*. trc. Atik Aydın- Abdulhadi Timurtaş. İstanbul: Bilge Adam Yayınları, 2005.
- ed- Dûrî, Abdülazîz. “Bağdat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/ 425-433. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- el-Bağdadi, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit. *Hatîb Târîhu Bağdad ev Medîneti's-selâm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- el- Kettani, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebîr b. Muhammed Hasenî İdrîsî. *Et-Terâtîbu'l- İdariyye (Hz. Peygamber'in Yönetimi)*. trc. Ahmet Özel. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- el-Makrizi, Takıyyüddin. *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hitat ve'l-âsâr/el-Hitatü'l-Makriziyye*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1996.
- Eroğlu, Haldun. “Teşkilat Tarihi Açısından Farklı Bir Uygulama: Hâciblik”. *Kafalı Armağanı*. Ed. Sadullah Gömeç. 182-188. Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- es-Sâbî, Ebü'l-Hüseyin Hilâl b. Muhassin. *Rüsümü dâri'l-ħilâfe*. nşr. Mîhâil Avvâd. 1. Cilt. Beyrut: y.y., 1406/1986.
- Genç, Reşat. *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1. Baskı, 2002.
- Göde, Kemal. “Türklerde Saray Teşkilatı ve Hayatı”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3 (1989), 433-445.
- Göksu, Erkan. *Türkiye Selçuklularında Ordu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 1. Baskı, 2010.
- “Hâcib Mansur”. *Türk Ansiklopedisi*. 23/272-273. Ankara: MEB Yayınları, 1979.
- Hatalmış, Ali. “İslamın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevali”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2013), 151-170.
- Houtsma, M. Th. vd. (ed.). *First Encyclopaedia of Islam 1913-1936*. 5 Cilt. Leiden: E. J. Brill, 1993.
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubi. *el-İkdü'l-ferid*. Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1969/1389.
- İbnü'l Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata & Mustafa Abdülkadir Ata & racea Nuaym Zerzevir. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *İslam Tarihi:el-Kâmil fi't-tarih Tercümesi*. trc. Abdülkerim Özaydın. İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.
- İbn Faris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekerıyyâ. *Mu'cemu mekayisi'l-luga*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Kahire: Daru'l- fikr, 1979.

- İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Mukaddime*. trc. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015, 1-2.
- İbn Havkal. *Kitab suretü'l-ard*. Beyrut: Daru-sadr, 1938.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihaye*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub. *Tecaribü'l-ümem ve teakibü'l-himem: min 329 ila 369 hicriyye*, nşr. Henry Frederick Amedroz Bağdat: al- muthanna library, 1933/1915.
- İpşirli, Mehmet. “Elçilik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/3-15. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- İstahri, Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Farisi el- Kerhi. *Mesalikü'l-memalik*. edidit M. J. de Goeje. Leiden: y.y. 346/957.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Harezmsahlar Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1. Baskı, 2000.
- Kalkaşendi, Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed. *Subhü'l-a'sa fi sinaati'l-inşa*. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1409/1987.
- Kazıcı, Ziya. *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 8. Baskı, 2010.
- Kılıç, Ünal. “Hâciblik”. *İslam Kurumları Tarihi*. Ed. Eyüp Baş. 93-96. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Baskı, 2013.
- Köprülü, M Fuad. “Hâcib”. *İslâm Ansiklopedisi*. 5-1/ 30-36. Eskişehir: MEB Yayınları, 1997.
- Köymen, Mehmet Altay. “Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı”. *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 4 /6-7 (1966,1968): 1-100.
- Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 4. Baskı, 2001.
- “Kutadgu Bilig”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/ 478-480. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Kâtip”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/ 49-52. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Merrakuşi, Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. Ömer. *el-İstibsar fi acâibi'l-emsâ*. Bağdat: Dârü Şüüni's-Sekafiyye, 1986.
- Merçil, Erdoğan. *Fars Atabegleri Salgurlular*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975.
- Merçil, Erdoğan. “Gazneliler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/ 480-484. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Merçil, Erdoğan. *Gazneliler Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1. Baskı, Yayınları, 1989.

- Merçil, Erdoğan. “Meymendî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/ 504. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*. çev. Salih Şaban İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Baskı, 2014.
- Nazım, Muhammed. *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*. Cambridge: At The University Press, 1931.
- Nizamülmülk, *Siyasetname*. trc. Mehmet Taha Ayar. İstanbul: İş Bankası Yayınları. ts.
- Nuhoğlu, Güller. *Beyhâki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*. (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1995.
- Okudan, Rıfat. “Ebû Bekr Şibli: Hayatı ve Tasavvuf Tarihindeki Yeri”, *Tasavvuf/ İlim ve Akademik Araştırma Dergisi* 19 (2007), 211-234.
- Özaydın, Abdülkerim. “Abdülmelik b. Mansur”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/ 266. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Özaydın, Abdülkerim. “Altuntaş el-Hâcib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/ 547-548. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Özaydın, Abdülkerim. “Asya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/ 526-533. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özaydın, Abdülkerim. “Bârâk Hâcib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/62-63. İstanbul, TDV Yayınları: 1992.
- Özaydın, Abdülkerim. “Harizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/ 217-220. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özaydın, Abdülkerim. “Karahanlılar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/404- 412. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özaydın, Abdülkerim. “Vezir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/82-87. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özcan, Arzu. *Memlük Devleti'nde Merkez Teşkilatı*, (Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Orta çağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Tokat, 2006.
- Özdemir, Mehmet. “Endülüs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/ 211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, Ankara. TDV Yayınları, 2. Baskı, 2016.
- Özdemir, Mehmet. “Mansur İbn Ebû Âmir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/ 6-8. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Öztoprak, Mustafa. “Endülüs Hadisçiliğinde Halifelerin Yeri”. *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2. (Ekim 2012), 149-165.
- Öztürk, Levent. İslam tarihi 2: Abbasiler Döneminde Müslümanlarla Türkler Arasındaki İlişkiler. *Sakarya Üniversitesi Dergisi*. (2012), 8-9.

- Palabıyık, Muhammet Hanefi. *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Doktora Tezi), Erzurum, 1996.
- Ravendi, Ebu Bekr Necmeddin Muhammed b. Ali b. Süleyman. *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, trc. Ahmet Ateş, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1957.
- Safedi, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vafl bi'l-vefeyat*, thk. Türki, Mustafa Türki Arnaud, Beyrut: Daru ihyai't-türâs, 2000.
- Sarıçam, İbrahim- Erşahin Seyfettin. *İslam Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Baskı, 2008.
- Seybold, C. F. "Âmirîler". *İslâm Ansiklopedisi*. 1/ 408-409. İstanbul: MEB Yayınları, 1978.
- Seybold, C. F. "Abdülmelik, 'Abd Al-Malik b. Al-Mansur". *İslâm Ansiklopedisi*. 1/95. İstanbul: MEB Yayınları, 1978.
- Sümer, Faruk. "Abdurrahman b. Togayürek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/ 176. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Sümer, Faruk. "Has Bey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/ 271-272. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Sümer, Faruk. "Selçuklular". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/ 365-371. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Şen, Mehmet Emin. "Abbâsîler Döneminde İdari ve Mali Kadrolardaki Türkler", *İstem Dergisi* 13 (2009), 233-260.
- Şeşen, Ramazan. "Selâhaddin-i Eyyübî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/ 337-340. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Şeyban, Lütfî. "Endülüs Emevi Hanedanına Karşı Bir İktidar Denemesi: Endülüs Ernevileri Haciblerinden EI-Mansur Muhammed ibn Ebi Amir (366/976-392/1002)". *İslami Araştırmalar Dergisi* 11/ 3-4 (1998), 250-272.
- Şimşir, Mehmet, "İslâm Tarihinde Haberleşme (Râşid Halîfeler Dönemi Sonuna Kadar)", (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı İlk Dönem, Doktora Tezi), Konya 2011.
- Taneri, Aydın "Hâcib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/ 508-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Taneri, Aydın. "Hârezmşahlar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/ 228-231. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Taneri, Aydın. *Harezmsahlar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1.Baskı, 1993.
- Taşgıl, Ahmet. "İnak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/ 255-256. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Terzi, Mustafa Zeki. "Gûlam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/ 178-180. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

- Tomar, Cengiz. “Mısır”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/ 559-563. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Tuğ, Salih. *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*. İstanbul: İrfan Yayınları, 1.Baskı, 1969.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 2.Baskı, 1969.
- Turan, Osman. *Selçuklular ve İslamiyet*. İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1.Baskı, 1980.
- Uludağ, Süleyman. “Halife”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/ 299-300. İstanbul TDV Yayınları, 1997.
- Usta, Aydın. “Sâmânîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/ 64-68. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 4. Baskı, 1988.
- Yavuz, Kemal “Yusuf Has Hâcib ve Kutadgu Bilig”, *İstanbul Üniversitesi Fakültesi Türk Dili ve Edebiyat Dergisi* 37/37 (2007), 137-180.
- Yazıcı, Nesimi. *İlk Türk İslam Devletleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1. Baskı, 1992.
- Yazıcı, Tahsin. “Hâkânî-i Şirvânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/ 168-170. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “İnak et-Türkî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/ 256-257. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/ 31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yiğit, İsmail. “Emevîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/ 87-104. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yiğit, İsmail. “Memlûkler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/ 90-97. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yiğit, İsmail. Siyasi- dini- kültürel- sosyal İslam tarihi: Memlûkler (648-923/ 1250-1517). İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991.
- Yusuf Has Hâcib. *Kutadgu Bilig*. trc. Reşit Rahmeti Arat, Ankara: TTK Basımevi, 1959.
- Yürekli, Tülay. *Sâmânîler*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2002.
- Tarih Yolu. “Türk İslam Devletlerinde Devlet Teşkilatı.” 21 Haziran 2019. <https://www.tarihyolu.com/turk-islam-devletlerinde-devlet-teskilati/>

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı : Küçük Fatma Nur
Uyruğu : T.C.
Doğum Tarihi ve Yeri : 01.05.1991 Pasinler
Telefon : 05322088444
Faks :
E-mail : fatmanur_kucuk@outlook.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Yüksek Lisans	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
Lisans	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	25.06.2013

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
22.03.2012- Devam Ediyor	Palandöken/ Erzurum	Kur'an Kursu Öğreticisi

Yabancı Dil

.....

Yayımlar

.....

Hobiler

.....

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

LİSANSÜSTÜ TEZ ORJİNALLİK RAPORU

21/10/2019

Tez Başlığı / Konusu:

HÂCİBLİK KURUMUNUN ORTAYA ÇIKIŞI ve GELİŞİMİ

Yukarıda başlığı/konusu belirlenen tez çalışmamın Kapak sayfası, Giriş, Ana bölümler ve Sonuç bölümlerinden oluşan toplam 95 sayfalık kısmına ilişkin, 21/10/2019 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından turnitin intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %17 (yüzde on yedi) tür.

Uygulanan Filtreler Aşağıda Verilmiştir:

- Kabul ve onay sayfası hariç,
- Teşekkür hariç,
- İçindekiler hariç,
- Simge ve kısaltmalar hariç,
- Gereç ve yöntemler hariç,
- Kaynakça hariç,
- Alıntılar hariç,
- Tezden çıkan yayınlar hariç,
- 7 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 7 words)

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Lisansüstü Tez Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılmasına İlişkin Yönergeyi İnceledim ve bu yönergede belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içemediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim.

17/10/2019
Fatma Nur KÜÇÜK

Adı Soyadı : Fatma Nur KÜÇÜK
Öğrenci No :139203154
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Programı :
Statüsü : Y. Lisans Doktora

DANIŞMAN
Prof. Dr. Mehmet Salih ARI

17/10/2019

ENSTİTÜ ONAYI
UYGUNDUR

17/10/2019

Doc. Dr. Bekir KOÇLAR
Enstitü Müdürü

